Б. Ардити

РОЛЯТА НА ЦАР БОРИС III ПРИ ИЗСЕЛВАНЕТО НА ЕВРЕИТЕ ОТ БЪЛГАРИЯ

Тел-Авив 1952

Б. Ардити

РОЛЯТА НА ЦАР БОРИС III ПРИ ИЗСЕЛВАНЕТО НА ЕВРЕИТЕ ОТ БЪЛГАРИЯ

Тел-Авив — 1952 година

Всички права запазени

Tous droits de traduction et de reproduction résesvés

СЪДЪРЖАНИЕ

стр.

Увод 5–6

ГЛАВА I 7–18

Принос към изясняване на историческата истина . .

ГЛАВА II 18–23

Подготовката . . . .

ГЛАВА III 23–37

Мартенската акция . . . .

ГЛАВА IV 37–44

Затишие между две бури . . . . . .

ГЛАВА V 44–58

Майските събития . . . .

ГЛАВА VI 58–62

Заключение . . . .

Документи и бележки 63–70

Увод

Колкото повече се отдалечаваме от мрачната епоха на хитлеризма, когато известни фактори решиха и пристъпиха към изселването на евреите от България за Полша, толкова по-настойчиво се повдига въпроса: как и кой спаси евреите от България от явната гибел? На случайни стекли се обстоятелства ли се дължи спасяването, някои невидими ли елементи допринесоха за избавлението на българските евреи или пък то е резултат на съзнателна, систематична борба на фактор или фактори против хитлеристките намерения и решения? Въпросът се налага и от историческия факт, какво правителството на хитлерова Германия реши да „ликвидира напълно“ с евреите в Европа, особено с тези от сателитните, или намиращи се под германска окупация страни. Изтеклият период време от тогава дава възможност за направата на една обективна преценка на развилите се исторически събития през мрачната хитлеристка епоха. Още повече, че голяма част от поверителните документи от хитлеровото управление стават вече обществено достояние. Тези документи представляват разменени писма, или ноти между разните страни, намиращи се под хитлерово влияние, доклади на пълномощни министри до своите правителства, протоколи, или постановления на министерски съвети, договори и др., които улесняват установяването на историческата истина. Официалните документи в случая имат голямо преимущество пред частните сведения, лични спомени и др., които до известна степен изразяват субективното мнение на отделни хора. Напротив, официалният документ установява безпорните факти, изнасяйки конкретните подбуди и съображенията наложили неговото издаване. Личните спомени и сведения за развилите се исторически събития, поради субективността на тяхните автори, не са от съществено значение при изясняване на историческата истина. С течение на времето, личните спомени се изтриват, или замъгляват. Вън от това, субективния елемент оказва влияние при предаването на спомените, или описването на събитията. Следователно, установяването на историческо събитие, позовавайки се на лични спомени и бележки, може да предизвика заключения, които не дават точна представа за даден исторически факт, или събитие. Нещо повече, подобни спомени могат да бъдат неверни, а при случаи — тенденциозни. Затова, всяко проучване на историческо събитие трябва да се позовава предимно, ако не и изключително, на писмена документация, която има безспорен **автентичен** характер.

В Нюренбергският процес се изнесоха много исторически документи, голяма част от които са вече подредени и печатани. По повод съдебните процеси срещу провинилите се нацисти, изследваха се почти всички официални архиви на Германия и много други страни. В тях се намериха много ценни документи, въпреки, че германците, в навечерието на катастрофата, унищожиха много, излагащи ги книжа. (Подобно унищожение стана и в България. Чиновниците от комисарството по еврейските въпроси унищожиха на 9 септември 1944 год., рано сутринта, в помещението на същото в Павлово, голяма част от архивата на този институт). Обаче, между останалите книжа се откриха ценни материали, част от които се вече печатани. Друга част от намерените материали се съхранява от нарочни институти. Между намерените и печатаните документи има и такива, които преко, или косвено, засягат историята и съдбата на евреите от България през мрачния режим на фашизма и хитлеризма. Подробното и добросъвестното проучване на откритите документи ще улесни установяването на безспорната историческа истина, същността на водените разговори и преговори между отговорните управници на Германия и България за определяне съдбата на българските евреи. Проучването на тези документи ще установи, или опровергае много разпостранени сведения и легенди. Проучването на историческите книжа се налага и от необходимостта да се документират конкретните събития от епохата.

Дневникът на бившия български министър председател, проф. Богдан Филов, стана обществено достояние. Той бе печатан от официален държавен институт след ликвидирането на хитлреистния режим. Това дава основание да се верва, че той е автентичен. От него можаха да се узнаят много факти, които до печатането им бяха напълно неизвестни за голяма част от обществото. Изнесените данни хвърлят вече друга светлина върху отношенията на Държавния Глава към евреите.

В многото документи открити в германските тайни архиви също се говори за становището на цар Борис III към евреите и за проектираното им изселване вън от пределите на България.

Въз основа на нюренбергските документи, на дневника на Филов, както и други автентични данни, ще се постарая да установя историческата истина за становището на цар Борис върху изселването на евреите от България, както и да осветля някои събития от най-съдбоносната епоха в историята на българското еврейство—хитлеристката епоха, когато официалната държавна власт организира противо-еврейски гонения в широк масщаб.

* * *

Глава I

ПРИНОС КЪМ ИЗЯСНЯВАНЕ НА ИСТОРИЧЕСКАТА ИСТИНА

Пред еврейската общественост в България и в чужбина се постави не веднаж въпроса за факторите, които спасиха евреите от България от явната смърт, за елементите оказали решително влияние за предотвратяване решеното за изселване на евреите вън от пределите на страната. В продължение на изтеклите десет години се положиха усилия от разни хора за изясняване на безспорния исторически факт. Обаче, досега не се издаде нарочен труд в България, или в чужбина, който да направи достояние на широката публика резултата от направените проучвания. В отделни книги, списания, или вестници мимоходом се споменава нещо за спасяването на евреите от България. Но досега, никой не е разгледал повдигнатия въпрос всестранно, изчерпателно, документирано.

Обикновено, авторите на някои брошури, или статии разглеждат въпроса проблемно съобразно личните им настроения и политически възгледи. Разбира се, че в случая авторите на въпросните писания целят по-скоро да убеждават читателите в правотата на своето лично становище отколкото да установят историческата истина.

Един от най-ценните приноси към историята на евреите в България през хитлеристкия режим представляват „Документите" от Натан Гринберг. Тази книга съдържа много данни и интересни факти от онази мрачна епоха. В нея са събрани голяма част от документите, които автора е успял да открие в полуунищожените архиви на Комисарството по Еврейските Въпроси в София. Човекът, който ще напише историята на българските евреи през режима на хитлеризма, ще трябва да прибегне до тази книга. В „Документи" четем:

> „Ако не беше противодействието на българския народ, проявено чрез будната общественост, която започна борбата за осуетяване на изселването, съдбата на евреите от България нямаше да бъде различна от тази на тяхните събратя от Беломорието, Македония и Пирот. Главната заслуга за започване на борбата имат кюстендилци". 1)

А по-нататък:

> „Софийските евреи минаха към манифестация и протести. Българското гражданство се солидаризира с тази борба срещу нечовешките намерения на правителството". 2)

Като заключава:

> „Българският народ спре престъпната ръка, която се готвеше да изпраща българските евреи на смърт в Полша". 3).

Интересното е, че докато Натан Гринберг документирва всичките си твърдения, той се задоволява да говори само с няколко думи за спасението на българските евреи, за спирането на „престъпната ръка". Също така, той не подкрепва с доказателства твърдението си за „про-

---

1) **Натан Гринберг: „Документи" стр. 182**

2) **„ „ „ „ 191**

3) **„ „ „ „ 194**

тиводействието на българския народ", за „солидаризацията на българското гражданство", за начина, по който бе спряна „престъпната ръка".

Българският народ не удобри антисемитската политика на хитлеристкото правителство. Вотът на Народното Събрание не може да се счита, като оказано доверие от българския народ, защото, както се установи по-късно, голямата част от правителственото мнозинство в парламента, бе подкупено, или се намираше под пълното влияние на хитлеровите агенти в България. Напротив, българския народ подчерта неудобрението си на противо-еврейската политика. Видни негови синове и организации на интелектуалци, с оглед на възможностите, отначало действуваха за отхвърлянето на противо-еврейските закони и мерки, а по-късно – за осуетяването на изселването. Съзнателно, или не – Натан Гринберг отбегва да разглежда ролята, която цар Борис III игра в процеса за спасяването на евреите от България.

В книгата си, той пише: „Българският народ спря престъпната ръка". Няма съмнение, че „престъпната ръка" е правителството, респ. Комисарството по Еврейските Въпроси". Българският народ спира престъпната ръка, но, за да може „народа" да „спре", т. е. да наложи волята си на правителството, той трябва да свали правителството, да го замени с друго,– нещо което не е направено, или пък да застави правителството, да промени първоначалното си становище – което тоже не е направено. И тъй, като нямаме на лице нито първата, нито втората предпоставки, а при все това „престъпната ръка бе спряна", тогава каква друга възможност има народа да наложи волята си на правителството? Това е интервенцията на върховния арбитър – на Държавния Глава. Промената в политиката е станала следствие намесата на Държавния Глава – върховния арбитър. Най-видните синове на народа искаха от Държавния Глава промена в политиката, т. е. в случая, „спирането на престъпната ръка". Въз основа на конституцията и традицията, Държавния Глава има право да бъде върховен арбитър в различията породени между правителството и народа. Когато той се убеди, че исканията на народа са справедливи и законни, тогава той се противопоставя на правителствената политика, налагайки своята. В случая, „престъпната ръка бе спряна" от цар Борис III, който отмени изселването и спаси евреите в България от явна смърт. Дори и в случай на бунт не би била възможна промена в политиката, ако Държавния Глава не е съгласен с нея. А никакъв бунт, или революция не избухнаха в България по повод преследването на евреите.

Както изтъкнахме, през хитлеристкото управление имаше прояви на видни български общественици и организации в полза на евреите. Ето и някои от тези прояви.

Надпартийни организации и сдружения на интелектуалци с обосновани изложения до парламента и правителството се обявиха категорично против противо-еврейските мерки на правителството. Речите на г. г. Никола Мушанов, проф. П. Стайнов, Дим. Полянов, д-р Л. Дюкмеджиев и др. в Народното Събрание бяха прояви на трезво отношение към еврейския въпрос. Намесата на г. г. Никола Мушанов и Атанас Буров пред двореца, бяха също израз на гражданско съзнание и демократично разбиране. Акцията на г. г. генерал Дамян Велчев и Цветко Бобошевски, през м. май 1943 г., дейно подкрепена от г. г. Димо Казасов, Никола Петков, Кръстю Пастухов, Каракулаков и др. бе също проява на будната съвест на българската интелигенция. Постъпките на Св. Синод и част от нисшето духовенство бяха израз на борбата на българския народ за спасяване живота на българските евреи. Работническите маси, чрез представителите си в Народното Събрание и вън от него, защищаваха правата на евреите, доколкото възможните условия позволяваха това. Гражданството и селячеството, водими от чувства на човеколюбие и гражданско съзнание, подкрепваха дейно борбата против изселването на евреите вън от пределите на България. (№ 1).

Не много след печатането книгата на Натан Гринберг, Министерството на Външните работи в София издаде една Бяла Книга под надслов: **„Le peuple bulgar dans la lutte contre le fascisme“**. В отделна глава, **„La resistance contre l'antisemitisme“**, [1]) се изброяват почти всички постъпки, които представителите на българската интелигенция предприеха в полза на евреите от България. Обаче, в официалното издание на българското правителство не се споменава нищо за речите на г. Никола Мушанов в Народното Събрание, както и за предприетите от него съвместно с г. Атанас Буров постъпки пред Царя.

С право, обществото очакваше в книгата на Министерството на Външните работи да намери отговор на въпроса, кой и как спаси българските евреи от изселването в Полша. Още повече, че министерството имаше възможност да разполага с всичките архиви, за да установи ролята на цар Борис през мартенските събития, или в тези през м. май 1943 год., когато се решаваше въпроса за провеждане изселването на евреите в Полша. Министерството на Външните Работи, от политически съображения, премълча един факт от редка историческа стойност, следствие на което „Бялата книга“ губи много от своята значимост.

В обвинителният акт „против чиновниците от Комисарството по Еврейските Въпроси и антисемитите фашисти проявили се служебно, или обществено против евреите в България“ четем следното:

> „За всички деяния, за целия този режим—уникум у нас, откогато съществува България, нечуван по своята жестокост, безсмислен, повърхностен и глупав по своята теоретическа обосновка, позорен за века в който живеем—е виновен целия фашистки апарат.
>
> На първо място—цар Борис III, за когото грижливо се разпространяваше легендата, че е против расовите преследвания и че страдал заедно с преследваните евреи, но че „държавна необходимост“ (т. е. волята на Хитлер) от више естество налагала всичко това. Легендата е неубедителна и фактически неверна. Неубедителна е защото гоненията на евреите немат никаква връзка с велико-българските т. е. „национални“ идеали: напротив, без гонения тази политика би могла да намери всред известни, макар и не голями, еврейски среди симпатии и подържане, а с гоненията—фашистката политика превърна няколко десетки хиляди евреи у нас в безспорни и отявлени свои врагове. Легендата е фактически неверна, защото от намерените след 9 септември материали излиза, че цар Борис неотстъпно е насърд-

---

[1]) Le peuple bulgar . . . стр. 49

> чавал правителството в противо-еврейски курс и е удобрявал генералната антисемитска линия". (к. н.) [1]

До като народните обвинители Борис Бъров, Славчо Стоилов, Манчо Рахамимов и Ели Барух изчерпателно са подкрепили и доказали многобройните точки на обвинителния акт изобилно с документи и свидетелски показания, твърденията им относно становището на Царя не са подкрепени с абсолютни никакви доказателства. Били намерени след 9 септември материали. Обаче, никъде и никога не бе съобщено какви са тия материали. Твърдението на Народните обвинители е голословно, защото не са приведени никакви доказателства, които да го докажат.

Царът не е бил обвиняем по делото. Доказателства не са били представени и свидетели не бяха призовани, за да докажат вината и отговорността на Царя. Но пред историята, той остана обвинен от Народните обвинители. Обвинителите твърдят, че след 9 септември били намерени материали, от които явствувало, че Царът „неотстъпно насърдчавал правителството в противоеврейския курс и е удобрявал генералната антисемитска линия". Това твърдение означава, че Царът е считан и сочен пред човечеството, като интелектуален подбудител. И в такъв случай, безспорно неговата вина и отговорност, е много по-голема от онази на некой или друг виш или ниш чиновник, провинил се по какъвто и да е начин. Народните обвинители би трябвало да останат верни на себе си, да изнесат, през течение на съдебното дирене, намерените материали. Те би трябвало да направят това не само, за да докажат обвинението си, но за да установят историческата истина. Това не бе направено. Обвинителите не изнесоха откритите материали, които биха установили вината на Царя. Нещо повече — изминаха се години. И през това време никакъв институт в България, нито един журналист, или общественик не изнесе където и да е, какъвто и да е материал, който да установи и докаже твърденията на Народните обвинители относно отговорността и виновността на Царя.

Преди неколко години се състоя в Париж Международна Еврейска Конференция, свикана нарочно за обсъждане въпросите свързани с набавяне материали за положението на евреите в различните страни през хитлеристката епоха. Консисторията на евреите в България бе представена от тричленна делегация, съставена от лица, които принадлежат на идеологичното течение, от което изхождаха и Народните обвинители. Те изнесоха интересни материали. Но, както единия така и другия говорител от България в тая конференция не изнесоха и не съобщиха абсолютно нищо относно отговорността и противоеврейската деятелност на Царя, те би требвало да използват случая, който им се отдаде, за да докажат на еврейските среди в странство, че Царя наистина „неотстъпчиво" насърдчавал противо-еврейската политика на правителството. Това, което народните обвинители пропустнаха да направят, требваше членовете на Консисторията да извършат. Указа им се блестяща възможност, която те естествено не можаха да използват защото не разполагаха нито с доказателства, нито с документация.

Неизнасянето на материалите открити след 9 септ. за които се говори в обвинит. акт, засилва съмнението в истинността на твърдението.

---

[1] **Обвинителен акт против . . . стр. 5**

Народните обвинители не могат да бъдат освободени от обвинението в пристрастие, поради следния факт: месеци още преди съставянето на обвинителния акт, бе печатан дневникът на министър председателя, проф. Филов. Публикацията е извършена във в. „Народен съд“. В дневника четем:

> „11 март, четвъртък, 1943 год.
> Стана дума за евреите от новите земи, които изселваме. Той предложи да телеграфира да ги приемат и тях всички в Палестина. Възразих му, че е вече много късно, понеже те след няколко дни тръгват. На въпроса му, къде отиват, отговорих „в Полша“. „Това значи, че те отиват на смърт“, каза той. Обясних му, че това е пресилено, и че те ще бъдат използувани като работници, каквито и ние изпращаме. Отговори, че това не е същото, и че с евреите се постъпва нечовешко. ¹)

Трудно би могло да се твърди, че Царът „насърдчавал правителството в противоеврейски курс“, когато от дневника на Филова се вижда, че Царът не само не насърдчавал противоеврейския курс, но открито се е противопоставял и влизал в спор със своя пръв министър. Да се иска изпращането на евреите в Палестина вместо в Полша, да се твърди, че спрямо евреите се постъпва нечовешко — всичко това не може да отговаря на становището на един човек, който „удобрява генералната антисемитска линия“ на едно антисмитско правителство.
И от друг документ се вижда, че Царът не само не удобрявал антисемитската линия, но напротив, се застъпвал за евреите.

> Началник на Държавната Сигурност 9 ноември 1942
> Берлин **S W 68**
> **Wilchelmstrasse, 182**
>
> До Министерството на Външните работи, Берлин
>
> Многоуважаеми господин държавен подсекретар
>
> Тук приложено Ви изпращам отчет . . . върху еврейския въпрос в България . . . .
>
> . . . . . .
>
> . . . Царът ходатайствал посредством различни хора от свитата си, пред Комисаря по Еврейските Въпроси, Белев. Така например, секретаря на царя Балан, лично се заинтересувал за един болен евреин, който живеел в съседство на летната резиденция на Царя. Балан казал буквално: „ Царът заповедва“. Различни лица от канцеларията на Царя предприеха постъпки пред Белева и чрез заповеди, които са му били давани, се е искало да се дават колкото е възможно повече облекчения на евреите“. ²)
>
> Подпис: **Schellenberg**

Този доклад е съставен от герм. държавна сигурност. Това учреждение е изготвяло своите доклади въз основа на сведения получени от многобройните агенти на гестапо в София, които са имали своите верни шпиони във всички държавни учреждения, включително двореца и Ко-

---

¹) **В-к „Народен съд“ бр. 3 стр. 3**

²) **Доклад** N. G. 5351 **публикуван в** „Le Monde Juif“ **Париж 1952 год., април стр. 6**

мисарството. Действията на Царя са били следени. Въз основа на тях се докладва, че Царът заповедвал да се облекчи „колкото е възможно повече“ положението на евреите. В доклада, впрочем, се изброяват неколко примера от неприлагането на закона и направени облекчения.

За отношението на цар Борис към евреите се говори и в брошурата на д-р Ив. Димитров Строгов (бивш български дипломатически представител): „Какво казах на цар Борис за войната и за нашето еврейство“, издадена в София през 1944 год., след 9 септември.

Д-р Строгов предава съдържанието на писмото, което той отправи на 26 май 1943 год. до Царя.

> „Ваше Величество,
>
> На 2 октомври м. г. отправих до Вашия съветник г. д-р Г. Ханджиев писмо, придружено с моя статия „Цел народ лош под небето нема“, публикувано във в. „Време“, брой 209 от 27 юни 1932 год. . . .
>
> Аз . . . протестирам пред Ваше Величество още веднаж против жестоките преследвания, на които са подложени евреите в България и сега предстои преселването или изселването им с по 15 кгр. багаж и с 500 лева в джоба, което означава: че те — след като беха ограбени по най-префинени способи — се разпращат на явна гибел, на гладна смърт — на унищожение, като ония от Беломорието и Македония, чиято участ никой не знае . . .
>
> . . . .
>
> Вашата отговорност е лична и безспорна, както за това, което става днес у нас въобще, така и за онова, което ще стане утре, неизбежно над нашите сънародници по чужди, понастоящем неприятелски ней страни . . . Ето защо, като издигам и тоя път моя глас на негодувание и протест пред Вас срещу тая безумна политика на сигурно и безпричинно изтребление на българското еврейство, моля Ви да дадете Височайшата Си заповед да бъде тя спрена веднага, незабавно.
>
> . . . .
>
> София 26 май 1943 год. Д-р Ив. Д. Строгов“ ¹)

Писмен отговор на това свое писмо д-р Строгов не получи нито от Царя, нито от д-р Ханджиев, но той бе извикан в канцеларията на двореца и за тая своя среща, той пише:

> „В края на м. май 1943 год. бях извикан пак от д-р Ханджиев и той ми каза: „Извиках ви по повод вашето писмо до Негово Величество. Той напълно споделя вашите възгледи по еврейския въпрос и ще направи всичко зависящо от него за да облекчи участта на нашите съграждани от еврейския произход“, И, наистина, не бе допуснато изселването им от нашата страна. а беха само евакуирани из разни краища с правото да си вземат колкото искат от своите домашни вещи и повече пари. Това могат да засвидетелствуват самите евреи“. ²)

Документите, които ще бъдат изнесени понататък ще дадат възможност да се поверва, че съобщението направено от д-р Ханджиев крие

---

¹) **Д-р Ив. Д. Строгов: ‚Какво казах . . .“ стр. 29**

²) **Д-р Ив. Д. Строгов: „Какво казах . . .“ стр. 31**

в себе си самата истина. Не може, обаче, да се установи дали д-р Хан-джиев е направил това съобщение с знанието и съгласието на Царя.

Нека бегло се спрем върху обясненията, давани от небългарски евреи върху причините за спасяването на българските евреи.

В „**Revue du centre de documentation Juif contemporaine**“ издаван в Париж, **Jacques Sabile** пише следното:

> „. . . Министъра на Вътрешните работи в България потвърди новината и пристъпи към изпълнението на заповедите от Берлин. В тоя именно момент, софийските маси „излезоха на улицата“. На 26 май се наблюдаваха в София, кипящи народни маси, които образуваха шествие викайки: „Ние искаме щото евреите да останат“. Няколко хиляди евреи устроиха и те своя манифестация, маширувайки из улиците и протестирайки против изселването им. Надвечер, властите се опитаха да закарат на гарата една група от 4000 евреи, които трябваше да бъдат изселени, но тълпата спре конвоя, пеейки българския национален химн. Министъра на Вътрешните Работи бе обкръжен от тълпа, която го заплашваше с викове против силите на оста. Чуваха се възгласи и против правителството: „Играчка в ръцете на германците“. Полицията не можа да се наложи. Трябваше войската да бъде извикана на помощ. Бяха задържани няколко стотин души... След изселването на 13.000 евреи от Беломорието и Македония, правителството на Филов, уплашено от силата на опозицията, преустанови всякакво изпращане на евреите извън пределите на България. [1])

Изложението на Сабил съдържа няколко твърдения, които заслужават да бъдат разгледани.

Той твърди, че на 26 май са се състояли в София две манифестации. Едната от българи, които са манифестирали с възгласи: „Ние искаме евреите да останат“. Втората манифестация е била еврейска. Това негово твърдение е в абсолютно противоречие с действителността. Не съществуват никакви данни, от които, който и да е обективен наблюдател би могъл да дойде до такова заключение. Истината, която не би могла никога от никого да бъде отречена е, че евреите, които бяха събрани на 24 май в ючбунарската синагога в София се опитаха да устроя манифестация до двореца. (№ 2.) Движейки се още из евр. квартал, преди да стигнат до централните улици на града, манифестантите бяха посрещнати и разгонени с груба сила от полицията. Това е истината около двете „манифестации“. Никаква българска манифестация не е имало. Ако би имало такава и би имало арести – както това твърди Сабил – тогава трябваше да има и арестувани българи. Общо през време на еврейската манифестация, както и през същия ден до късно през нощта, бяха арестурани около 412 евреи, (№ 3) но нито един българин. Не отговарят на истината и твърденията за възгласите: „Ние искаме евреите да останат“, че войската се е намесила, че Министъра на Вътрешните Работи бил обкръжен от тълпата, че се е викало против силите на оста, че се е пял националния химн. Понеже е нямало българска манифестация, нямало е и такива прояви. Не би могло да се намери нито един софийски жител, бил той евреин, или не, който добросъвес-

---

1) Jacques Sabile. „Le sauvetage des juifs в „Le Monde Juif“, Париж, май, 1950, стр. 6.

тно би могъл да твърди, че през май 1943 год. била устроена манифестация от българи из софийските улици в полза на евреите.

В подкрепа на моето твърдение ще приведа и следните доказателства:

1) В Бялата Книга, издадена от Министерството на Външните Работи в София, в която са изброени всички антифашистки прояви, не се съобщава за българска манифестация през май 1943 година в полза на евреите.

2) В брошурата на Нисим Меворах, издадена на английски език през 1947 г. също не се намира и най-слабия намек за подобна акция.

3) Министерството на Външните Работи издава в София списанието „**Free Bulgaria**". 1) В него бе напечатана статия от главния равин в България, д-р Ашер Хананел, в която се засегат и събитията през хитлеристкия режим в България и в която са изброени всички по-важни български прояви в полза на евреите. За българска манифестация не се съобщава абсолютно нищо.

И трите тези издания са официални на българската държава. Ако би имало манифестация, безспорно, би било споменато за нея. Нямаше защо да се премълчи един факт, който ако би съществувал, би бил един от най-ярките прояви на българския революционен дух.

За съжаление, **Sabile** е бил подведен и поради това изнася неволно една неверност, с която несъзнателно допринася за фалшифицирането на историята.

И друго твърдение на **Sabile** е в пълно противоречие с историческата истина. Той твърди, че

> „правителството на проф. Филов, поради силата на опозицията, спре всекакво изпращане на евреите извън пределите на България". 2)

От всичко което е известно до сега се знае, че правителството на Филова сключи чрез Александър Белев, комисаря по еврейските въпроси, споразумението с **Dannecker** за предаването на евреите, че Министерския съвет удобри тази спогодба (№ 4), че Габровски, Министъра на Вътрешните Работи в кабинета на Филова беше възприел напълно тезата на Белева за изпращането на българските евреи в Полша и че самият Габровски се яви лично пред Царя за да убеди и него в необходимостта от изселването на евреите. От всичко горе-изложено се вижда, че правителството беше решило да изпрати евреите извън пределите на страната. В тази своя политика, то постоянствуваше и не отстъпваше. То сломи опозицията против тая политика и в собствената си среда—случая Пешев. Филов не взе под внимание нито опозиционното становище на българската интелигенция, нито многобройните прояви на сдружения и корпорации, на Св. Синод, на македонците и т. н.. Когато противниците на депортацията се убедиха, че правителството не ще промени курса на своята антиеврейска политика, те се отнесоха до върховния арбитър, който съгласно конституцията бе Царя. Върховният арбитър влиза в законните си права и понеже не възприе правителственото становище по разрешението на еврейския въпрос, налага своето разбиране, променя решението на правителството и „спира всекакво изпращане на евреите извън българската територия",

---

1) Д-р Ашер Хананел в „Free Bulgaria", Sofia 15.VII.49 стр. 247.

2) Jacques Sablie „Le sauvetage des juifs..." в „Le Monde juif", Париж, май, 1950, стр. 7;

В заключение требва да изтъкнем, че не бе „правителството на професор Филов ... което спре всекакво изпращане на евреите извън българската територия"—както твърди **Sabile**, но на 9 март 1943 Царът спре изпращането, чрез заповедта, която даде на Габровски, а на 20 май 1943 год. повторно Царът отхвърли предложението на министър от кабинета на Филов за изселването на българските евреи и чрез това спре „всекакво изпращане на евреите извън българската територия".

Léon Poliakov, като се спира накратко върху проблема за изселването на българското еврейство в Полша, пише:

> „Правителството на цар Борис още през летото 1942 год. даде принципиално съгласието си за депортацията на българските евреи ... но работата не отиде по-далеч, под прекия напор на българското обществено мнение, което се манифестираше под най-различни форми: интерпелации в народното събрание, интервенции на духовенството, протести на корпорации и на професионални сдружения, народни манифестации, които имаха место в София при възгласи: „Ние искаме евреите да останат" и които се превърнаха в бунт **(tournaient a l'êmeute)** 1)

Както **Sabile**, така и **Poliakov** съобщават за манифестации, които не са станали и за възгласи, които не са били отправяни. Щом е немало манифестации, то и последствията, които се приписват на тях са недействителни. **Poliakov** съобщава за източника на своите сведения—Хаим Бенадов 2) от София. Може само да се съжалява, че двама сериозни историци са станали проводници на неверни сведения.

Разпространените от Хаим Бенадов в Франция и другаде съобщения за станали на 24 май манифестации на българи из софийските улици се опровергават по категоричен начин от самия Хаим Бенадов. В своя вестник той дава место на статия, в която се казва:

> „На 24 май 1943 год. евреите живущи в София се събраха на грандиозен митинг в двора на ючбунарското училище за да протестират срещу готвения погром над евреите. Своя протест софийското еврейство изрази в голяма манифестация към центъра на града, към което се присъедини и българското гражданство". 3)

Авторът на тази статия е Манчо Рахамимов, бивш народен обвинител и един от видните членове на Българската Комунистическа Партия в България. Личността на автора, както характера на вестника са гаранция, че не се действува злонамерно спремо официалните изложения на Консисторията 4) пратени в Париж и другаде чрез Бенадов.

Обширни коментарии върху статията на Рахамимов са излишни. Същественото е, че той съобщава само за една манифестация, и то еврейска. За българска той не пише, защото такава не е имало. Той твърди, че „към манифестацията се присъедини и българското гражданство". Ако това е наистина верно, как да си обясним факта, че между арестуваните тогава неколко стотин души не е имало нито един българин?

Царът налага и правителството изпълнява нареждането.

---

1) Léon Poliakov: Bréviaire de la Haine ..." Стр. 188.

2) Léon Poliakov: Bréviaire de la Haine ..." Стр. 371.

3) Манчо Рахамимов; „24 Май 1943 година" във в-к „Еврейски Вести" бр. 290 от 1 юли 1951 год. Стр. 4.

4) Les juifs en Europe (1936—1945).

Противоречието в което изпада Хаим Бенадов е очевидно. И то не само със самия себе си, но и с официалните издания на българската държава. Пристрастието и субективността му стои над всекакво съмнение. И сведенията, които той даде са тенденциозни, неверни. (№ 5)

От приведените извадки от книги и списания става явно, колко малко се е направило за установяването на историческата истина. Не са изнесени никакви данни от които би могло да се състави ясна, обективна и правдива представа за мнението, становището и ролята на цар Борис относно депортацията на евреите. И малкото, което се съобщава се прави с цел само да се подсили съществуващето всред известни среди мнение, какво Царът бил неприятел на евреите, антисемит, който не само, че не се противопостави на всички противоеврейски закони в България и не се опита даже да защити своите поданици евреи, но напълно удобри политиката за депортация на правителството Филов. И ако не биха настъпили своевременно очакваните, спасителните политически и военни събития, съдбата на българското еврейство не би се различавала от тази на германското, полското или гръцкото.

Верно е, че редица факти и събития през военните години са дали на евреите в България основание да верват, че Царът не е бил техен приятел.

До 1939–40 година, когато се узна, че България ще се присъедини към силите на оста, голема част от евреите в България не само почитаха Царя като държавен глава, но даже го уважаваха като човек. Наистина убедените антимонархисти – а това беха комунистите и малцина социалдемократи и интелектуалци – беха по-скоро противници на институцията „монарх", а не на личността Борис. Болшинството от българските евреи виждаха в лицето на Царя един разумен владетел, който не пропущаше случая да манифестира своите добри чувства спрямо тех. Той поддържаше дружелюбни връзки с еврейски семейства. Поздравляваше всеко еврейско тържество или конференция. Приемаше радушно видни еврейски обществени дейци, които посещаваха България. След аудиенцията при Царя Нахум Соколов заяви: „Вие можете да се гордеете с вашия Цар, той е наш приятел". Дворецът подържаше материално еврейски благотворителни институти. Българското еврейство беше поласкано от срещата на Царя с Хаим Фархи – признат, заслужен и уважаван водител на българското еврейство. Царът не криеше и своите положителни чувства спрямо ционизма. (№ 6) Всички тия непринудени прояви бяха привързали гражданите евреи в България към Царя и поради тези причини той беше популярен и почитан всред тех.

Но с присъединяването на България към силите на оста, настъпи известно смущение. Допущаше се, че то неминуемо ще бъде съпроводено с редица договори и България, попадайки под пълното влияние на Германия, ще приложи както нюренбергските закони, така и целото антисемитско германско законодателство. Евреите в България и като граждани и като евреи бяха недоволни от новата външна политика, и предвиждана вътрешна политика. Поради тези причини, те бяха враждебно настроени спрямо правителството и разочаровани от Царя. Това разочарование се засилваше все по-вече и известни деяния на Царя допринесоха щото то да се превърне в пълно охлаждане и впоследствие до неприязън спрямо владетеля, който не закриля и не защищава своите поданици.

Народното Събрание прие първия закон против евреите—Закона за Защита на Нацията. Някои евреи наивно очакваха, че законът не ще бъде удобрен от Царя, или поне, че удобрението ще закъснее, както това е ставало с други закони. Съгласно тогавашната конституция Царят не е бил длъжен да удобрява всички гласувани от Народното Събрание закони. В своя оптимизъм някои евреи вярваха, че той ще използува правото което му дава конституцията. Случи се обратното. Законът бе удобрен и то за късо време. Дойде се до втория закон, в който се предвиждаше изселването. И този закон бе удобрен. Евреите се убеждаваха все повече, че и на Царя не може да се разчита. И при все това предприеха се постъпки пред него, с надеждата, че той все още ще може да защити своите поданици. Никола Мушанов, който винаги и всякога е бил един от най-верните приятели и защитници на евреите, бе помолен от отговорните еврейски среди да интервенира пред Царя. Мушанов прие. При поднасянето на Тронното Слово, той, както и Атанас Буров, близо половин час са говорили с Царя. Последният ги изслушал, но не направи никакви успокоителни изявления. Това се съобщи на евреите и тревогата се засили. Св. Синод поиска среща с Царя. Както софийският митрополит Стефан, така и другите митрополити, най-енергично са настояли да не се позволят крайности. Но и те не можаха да изтръгнат успокоителни изявления. Хората от Консисторията, които узнаха всички подробности около тази среща, бяха сломени и отчаяни от загадъчното поведение на Държавния Глава. Междувременно положението се отегчаваше застрашително.

Въпреки неуспехите, евреите продължаваха постъпките си, с надежда че ще предотвратят най-голямото нещастие—изселването от страната. Бяха предприети нови постъпки пред царската двойка. Както в София, така и в Русе, решават да се отнесат и до Царицата. По инициативата на д-р Марчел Калев, няколко стотин еврейки в Русе подават чрез католич. епископ в същия град **monsegneur van Theelen**, молба до Царицата. Последната през сълзи била заявила, че не могла нищо да направи. (№ 7) През март 1943 год., един комитет в София, който беше натоварен от лица около Консисторията, да работи за спасението на българските евреи—състоящ се от Леон Фархи, Яко Барухов, д-р **Y. Z.**, Витали Хаимов и пишещия тия редове — реши между другото да потърси подкрепата на Папския нунций в София. (№ 8) Нунцият, който беше изповедник на Царицата, се отзова на молбата. Резултатът не беше напълно отчайващ, защото благодарение на тия постъпки, няколко десетки семейства бидоха освободени в Беломорието. Фактът, обаче, че постъпките не дадоха очакваните резултати, подсказа, че на двореца не може напълно да се разчита. Други две събития убиха почти напълно всяка вяра в добрите чувства на Царя спрямо евреите.

Дрогеристът Жак Пардо, подпредседател на Консисторията, имаше и подържаше тесни връзки с Поменов, виден царски сановник. Консисторията реши да използува тия връзки. Изработено бе специално изложение, което Поменов получи чрез Жак Пардо и трябваше да го поднесе лично на Царя. След поднасянето на изложението, отговорът на Поменов бе съкрушителен. Царят бил изслушал изложението, дигнал рамене и с нито една дума не бил издал нито мислите си, нито намеренията си. Това поведение на Царя бе коментирано обстойно и за всички стана ясно, че едва ли може да се очаква помощ от двореца и че всички понататъшни постъпки мъчно биха дали некакъв положителен резултат. И при все това биде направен още един опит.

Интуитивно, българските евреи проължаваха да верват в добрите чувства на Царя. Ходът на събитията идеше само да убие тая вера, защото евреите виждаха страшните факти и неможеха спокойно да разсъждават относно причините. Всекидневните ограничения беха възможни само с неговото удобрение, Но мимо всичко това, напълно верата не бе загубена. Фактът, че в последния момент българските евреи са търсили спасение от него е едно указание, за това, че верата не е била напълно загубена. И фактически евреите са били на прав път, когато още верваха в Царя.

На 23 май, при безизходното положение в което се намираше софийското еврейство, се реши да се потърси досег с двореца. Една комисия, в състав Буко Пити, Витали Хаимов и пишущия тия редове потърси рано сутринта адвоката Нисим Меворах, който винаги е оказвал подкрепа и съдействие, както на Консисторията, така и на нейните органи. Меворах бе помолен да свърже комисията с Елин Пелин и Александър Божинов и двамата интимни приятели на Царя Меворах се постави веднага на разположение и приятелите на Царя бидоха потърсени. Изненадата бе голяма, когато се узна, че нито един от тех не бе в София, защото били тръгнали с Царя на лов. Очевидно бе, че Държавния Глава съзнателно отсъствуваше в тия решителни дни от София, за да отбегне каквато и да била среща с евреите, които през тия дни положително биха се отнесли до него за помощ и подкрепа. Но понеже той или не можеше, или не искаше да помогне, предпочете да отсътствува. Така схващаха евреите неговото отсъствие.

По този начин цар Борис загуби обаянието си всред евреите. Обичта, която те хранеха към него не само че се изпари, но тя отстъпи местото си на разочарование, което впоследствие се превърна и в неприязън. Какво друго можеше да бъде отношението към владетел, изоставил част от своите поданици, които бяха верни към държавата и лоялни към короната.

Глава II

ПОДГОТОВКАТА

На 23 януари 1941 год. бе публикуван в Държавен вестник, бр. 16, Закона за Защитата на Нацията. С него се уреждаше новото правно положение на евреите в България. По силата на този закон, отнеха се напълно политическите и голема част от гражданските права на лицата от еврейски произход, живущи в България. Не много след това – на 17 февруари с. г. бе обнародван в Държавен вестник, бр. 36, „Наредбата за прилагането Закона за Защита на Нацията“. В много отношения, тя надхвърли самия закон и бе по-строга и по-резка от него. На 21 юни 1941 год. бе оповестена нова наредба, ограничаваща още повече икономическите права. Постановяваше се събирането на еднократен данък върху движите и недвижимите имущества на евреите. На 29 юни 1941 год. следва нова наредба обнародвана в бр. 164 от Д. в., с която се ограничаваше упражняването на занаятия, търговия и свободните професии. По такъв начин, през 1941 година постояно биваха публикувани и влизаха в сила нови, все по-строги наредби, ограничаващи свободата на евреите.

Както закона, така и наредбите, които се издаваха, под влиянието на германците — започнаха де създават сериозни неприятности на българското правителство. От една страна, опозиционната българска интелигенция, която се обяви решително против антисемитската политика на правителството, засилваше давлението и борбата в полза на евреите, а от друга страна, неутрални, дори и съюзнически правителства се застъпваха пред българското правителство за своите поданици евреи. Така напр., италианското фашистко правителство издействува от българското много изключения и привилегии за своите поданици. И други правителства се застъпиха за своите поданици евреи. Пълномощните министри на Испания, Унгария, Ромъния в София, чрез съответни ноти, нотифицираха на българското правителство, че те не могат да се съгласят щото техните поданици евреи, живущи в България, да бъдат третирани различно от поданиците им неевреи. Те застанаха на становището, че както Закона за Защита на Нацията така и последвалите закони и наредби не могат да бъдат прилагани спрямо тяхните поданици евреи живущи в България. Към тия неприятности от политическо естество трябва да се прибавят и икономически. Отстраняването на евреите от стопанския живот в страната създаде много трудности, които не можеха веднага да се премахнат. Правителството изпадна в неудобно положение.

На 26 ноември 1941 год. българският Министър на Външните работи, г. Попов, бе поканен в Берлин на съвещание с Рибентроп, Министър на Външните работи на Германия. За тази среща бе съставен и отправен следния отчет:

> Министерство на Външните Работи Берлин, 27 ноември 1941
>
> 56/41 G. RS
>
> До Държавния подсекретар Лутер
>
> Отчет
>
> за приема на българския Министър на Външните работи г. Попов от Министъра на Външните работи на Райха, състоял се на 26 ноември 1941 год. от 20 часа и 40 минути до 21 часа и 15 минути в Берлин.
>
> Извлечение
>
> . . . .
>
> господин Попов изтъкна трудностите, които българското правителство среща при прилагането на противо-еврейските закони. Голяма част от живущите в България евреи, не са български, а ромънски, унгарски, испански и др. поданици. Тия държави изискват, щото правата, с които се ползуват тяхните поданици, да бъдат същите и за тяхните поданици евреи. Те няма да търпят спрямо тяхните поданици евреи да бъдат приложени постановленията на антиеврейските закони. Така че, заключи

министърът, би трябвало този въпрос да бъде уреден по начин еднакво за всички страни в Европа.

Господин Министра на Външните работи отговори, че според него, повдигнатият от г. Попов въпрос има известен интерес. Той може още от сега да му заяви, че в края на войната всички евреи ще трябва да напуснат Европа. Това е неотменимото решение на фюрера и също единствения начин за окончателното решение на този проблем, който трябва да бъде разрешен радикално и в своята целост. Частичното разрешение не ще бъде ефикасно.

Освен това, не би трябвало, според Рибентроп, да се отдаде голямо значение на протестите относно чуждите поданици. Ние германците, във всяки случай, минаваме на дневен ред по повод протестите на американците по този въпрок. Той – министъра – ще постави на разглеждане на ново в Министерството на Външните работи повдигнатия от г. Попов въпрос". [1]

От това изложение на Рибентроп явствува, че от една страна М-рът на Външните работи в България г. Попов изтъкна мъчнотиите при прилагането на противо-еврейските закони, а от друга страна, ясно се съзира желанието на Рибентроп да не се позволи смекчаването на положението на евреите в България, и недвусмислено, ясно дава да се разбере, че са необходими нови противо-еврейски мерки. Германският министър откровено заявява, че „към края на войната всички евреи ще трябва да напуснат Европа“ и, че това, било неотменимото решение на фюрера. Законът за Защита на Нацията, обаче, не предвиждаше изпращането на евреите извън България. Но понеже желанието, или по-точно казано, решението на фюрера е да се заставят евреите да напуснат Европа, българското правителство ще следва да се съобрази с това решение. А това може да стане само чрез нов, по-драстичен закон, чрез който ще се предвиди и изселването на евреите от България.

От горния отчет се вижда още, че Рибентроп обеща на Попов да бъде поставен на разглеждане повдигнатия въпрос.

Рибентроп удържа думата си.

На 20 януари 1942 год. се състоя в Берлин важна конференция. Протоколът на тази съдбоносна за евреите в Европа среща е запазен.

Тя се състоя в един от салоните на Министерството на Външните работи. Присътствуваха държавните секретари на почти всички министерства, представители на върховните военни власти, Гестапо и т. н. Събранието е било ръководено от Хайдрих, началник на Гестапо и на Държавната сигурност. Той съобщи, че е назначен от Райхсмаршал за „пълномощник за подготовка на окончателното разрешение на еврейския въпрос в Европа“. Дневния ред определен от него бе: разрешаването на принципните проблеми във връзка с окончателното разрешение на еврейския въпрос. Хайдрих представи подробен списък на всички държави, чието еврейско население трябва да бъде включено в „окончателното разрешение“. България със своите 48.000 евреи фигурира в списъка. Според него, под „окончателно разрешение“ трябвало да се разбира изпращането на всички евреи в източните провинции на Полша където да бъдат подложени на онази система, която ще доведе до тотална ликвидация. Чрез тази система е трябвало да бъдат ликвидирани всички живущи в Европа 11 милиона евреи, включително и българските. Водиха общи разисквания, в които всички се надпреварваха да удобрят предложената система и да обещаят безрезервната си подкрепа за изпълнението на плана. Следните две решения взети в това заседание засягат България и, следователно, българските евреи:

---

[1] Документ N. G. No 3667 публикуван в „La persécution des Juifs dans les pays de l'cst“. présentée a Nuremberg от Henri Monneray, Paris 1949 стр. 248

т. 5. Декларация до ромънското, словашкото, хърватското, българското и унгарското правителство, че ние сме готови да евакуираме евреите, които живеят в тяхните държави.

т. 6. Давление върху унгарското и българското правителства да въведат и в тяхните страни противоеврейско законодателство, съгласно решенията взети в Нюренберг. [1])

Не се изминаха и няколко месеца от конференцията в Берлин и противоеврейските наредби в България следваха една след друга. Ограничените права, с които още се ползваха евреите биваха отнимани систематически. Еврейската преса бе напълно спряна. Ционистическата организация бе разтурена. Имотите изземвани. В трудовите лагери се изпращаха почти всички мъже евреи. Режимът в тях бе непоносим. Трудоваците бяха превърнати в безправни роби.

Законът за Защита на Нацията, обаче, бе непълен. Той не отговаряше напълно, нито на нюренбергските закони, нито на желанието и решението на Фюрера. Имаше пукнатини в него. Както германските господари, така и домораслите антисемити не бяха доволни, защото не можеха въз основа на такъв закон да ликвидират окончателно с еврейското малцинство в България. При това, съгласно решенията в Берлин, и българските евреи трябваше да бъдат пратени в източните области на Полша. Поради всички тия причини, налагаше се гласуването на нов закон, който да развърже напълно ръцете на правителството. През м. юни 942 г. бе внесен в Народното Събрание законопроекта „За възлагане върху Министерския Съвет взимането на всички мерки за уреждане на еврейските въпроси и свързаните с него въпроси". Законопроектът бе резултат на страха на правителството от общественото мнение, както и на желанието на ръководните антисемитски кръгове да задоволят напълно исканията на германските господари. Чрез него се премахваше напълно и всецело контрола на обществото, понеже правителството получаваше по силата на закона, абсолютни права — даваше му се генерални пълномощия. Габровски защити в Народното Събрание законопроекта. Няколко народни представители от опозицията, водени от г. г. Н. Мушанов и проф. П. Стайнов се бориха с мотивирани речи и здрава аргументация против чудовищния законопроект. Послушното болшинство го гласува, след което влезе в законна сила. С постановление № 70 на Министерския съвет, взето в заседанието му от 26 август 942 год., протокол № 111, бе приета и съответната наредба за прилагането на закона. Последната бе публикувана в „Държавен вестник", брой 192 от 29 август 942 г. Този закон отнимаше всичките права на „лица от еврейски произход". Интимните подбуди на законодателя, обаче, проличават найярко в чл. 29 от закона:

---

[1]) Menri Monneray: „..La persécution . . ." стр. 89

> Чл. 29. Евреите от София подлежат на изселване в провинцията или извън Царството (к. м.). Във всяки случай, до 1 ноември 942 година трябва да бъдат изселени от София всички евреи, които са прекратили занаятието си, съгласно Закона за Защита на Нацията и тази наредба, и нямат друго занаятие.

След публикуването на наредбата следваха една след друга нови заповеди. Министерският Съвет назначи на 30 септември 942 год. Александър Белев – прононсиран антисемит, хитлерист и един от ръководителите на ратниците – за комисар по еврейските въпроси, на когото се дадоха неограничени права и пълномощия при прилагането на противоеврейските закони. От тая дата той стана пълен господар на живота и имуществата на евреите в България. Белев, Филов и Габровски имаха развързани ръце и можеха необезпокоявани от никого да пристъпят към желаното от германците и верните им сателити в България „окончателно разрешение на еврейския въпрос“.

Гласуваният закон, наредбата и последвалите заповеди обнадеждиха германците и те съзряха в новата наредба необходимата гаранция за изпращането на евреите извън територията на царството. Фон Ринтелен—на служба във Външното Министерство в Берлин – изпраща въз основа на съобщения получени от германската легация в София, таен доклад до висшето си началство. Докладът е изпратен на 11 септемви 942 год. В него намираме важни констатации:

> „През последно време противоеврейската политика в България отбелезва забележителен напредък. Въз основа на един закон, който дава на правителството широки пълномощия, последното издаде нови решителни заповеди . . . Специално комисарство, което още не доби окончателната си форма ще се заеме с подробното приложение . . . „Еврейските общини“ ще представляват подготвителния етап, необходим за евакуацията . . .“ 1)

През летото на 1942 година политиката за ликвидацията на българското еврейство направи решителна крачка напред. С чл. 29 от новия закон, правителството на Филов свали напълно маската си: говори се ясно и точно за изселване извън границите на страната. Еврейските общини биват реорганизирани, като им се придават нови функции. А според Ринтелен „еврейските общини“ ще имат да играят особена роля в процеса на изселването. Хитлеристите, българи и германци, вървят ръка за ръка.

В този именно момент Царят намери за необходимо да влезе публично и официално във връзка с българското еврейство. По повод рождения ден на престолонаследника, Централната Консистория на евреите в България отправи поздравителна телеграма до Царя. Държавният Глава отговори по следния начин:

> До Иосеф Герон, председател на Централната Консистория на евреите в България.
>
> Аз отправям до вас, както и до еврейските общини в България, моите искренни благодарности за благопожеланията, които вие имахте любезността да ми пратите по случай годишнината на престолонаследника. „Царът“.

---

1) Документ N˙ G. № 2582 публикуван от H. MonnerayВ ,,La persècution . . .“ Paris 1949, стр. 250

Тази телеграма, която, впрочем, не бе последната, която Консисторията получи от Царя, не предизвика между евреите в България особено вълнение. Подобна размена на телеграми между официалното представителство на еврейството и двореца бе естествено явление и влизаше в традициите на взаимните добри отношения. И понеже евреите в България все още допущаха, че антиеврейската кампания и законодателство са преходни явления, телеграмата на Царя бе в реда на нещата. Поради това в нея не се съзря нещо по-вече от продължаването на обичайните добри отношения

Антисемитите в България, както и германците, счетоха че това е нещо по-вече от обичайната размена на поздравления. Да се поддържат подобни отношения с еврейското население, когато то е поставено вън от законите, когато се внася в Народното Събрание законопроект, който подготвя тяхното изпращане вън от пределите на страната, бе за антисемитите странно и напълно ненормално явление. Телеграмата даде повод на германската легация в София да изпрати специален таен доклад под № 3 612 до министерството на външните работи в Берлин. В доклада се казва:

> „Тази размена на телеграми даде повод на особени коментарии специално между националистическите среди. [1]

Антисемитските среди в България не останаха доволни от телеграмата. Германците бяха озадачени. Тя обаче, ни най-малко не попречи на правителството да продължи систематически провеждането на начертаната политика. Еврейското Комисарство под ръководството на Белев и с усърдието на верните му сътрудници, пристъпи към необходимата подготовка. Въведоха се жълтите значки и надписи по домовете. Закрити бяха и последните частни еврейски предприятия. „Аризацията“ бе приложена безогледно. Създадени бяха нарочни квартали за евреите. Пристъпи се към създаване на обща картотека за всички лица от еврейски произход. С една дума, през втората половина на 1942 година, Еврейското Комисарство въведе всички ония мерки, целящи от една страна пълното икономическо омаломощаване на еврейското население, а от друга — създаването на необходимите организационни предпоставки, за провеждането на бързото и систематическо изселване. То изисква дълъг подготвителен период и подробна картотека, за да не бъде пропуснат нито един евреин; както и концентрация на евреите в нарочни квартали, за да може бързо и ударно да бъдат прибрани всички, когато това бъде необходимо, Трябваше да бъдат създавани нуждните помещения в ония пунктове, в които евреите трябваше да бъдат временно прибрани, преди да бъдат предавани на германците.

Глава III

МАРТЕНСКАТА АКЦИЯ

В началото на 1943 година натискът на германците се засилва. Изисква се от българското правителство да се съобрази с взетите в Берлин решения и да пристъпи най-сетне към изпращането на евреите в източните провинции на Германия. Офицера S. S. Данекер пристигна в София. Той току що е завършил успешно мисията си в Франция. Голямата част от французките евреи беха вече изселени, унищожени в крематориумите. Той се ползваше с репутацията на вещ организатор, фанатичен антисемит и безогледно груб изпълнител на евакуационите планове. Данекер, активно подържан и подкрепен от Бекерле, германския пълномощен министър в София, както и от д-р Хофман, полицейско аташе при германската легация в София, влиза в досег с българското правителство и Комисарството по Еврейските въпроси. Официалните преговори между германци и българи започват в началото на 1943 година. Те се водят тайно. Стремят се всячески да се укрие всичко, за да се предотврати каквато и да е реакция от страна на обществото.

---

[1] Документ N. G. No 2582 публикуван от H. Monneray, в „La persécution . . .“ Paris 1949 стр. 249.

В резултат на водените преговори, постига се принципно съгласие, според което, българските евреи трябва да бъдат изселени, обаче, не наведнъж, а на етапи. Първоначално трябва да бъдат предадени двадесет хиляди, а останалите – във втори, или трети етап. В средата на месец февруари, когато между Белев и Данекер били уговорени почти всички подробности и можеше вече да се пристъпи към подписването на договора – спогодба, Филов счете за необходимо да се яви пред Царя.

На 17 февруари 943 год. – т. е. само няколко дена преди подписването на споразумението Министър Председателят има среща с Царя. За нея той отбелезва следното в дневника си:

> София, 17 февруари 1948 год.
>
> „Обясних на Царя, че за убийството на Лукова не бива да оставяме при обяснението, че то е дело на „чужда ръка“ или на „враговете на България“... Трябва да посочим към истинските убийци, които са, безспорно, комунистите, тъй като следствието доказа, че Луков е бил убит от същото лице и със същия револвер, с който е бил убит преди неколко дни дърводелския работник. Трябва да използваме тези убийства за да засилим борбата както против комунистите, така и против еврейството... (к. м.) По този случай напомних на Царя, че преди два дена Бекерле ми сьобщи, че тяхното правителство не било удобрило ако ние изселим в Палестина уговорените с английското правителство (посредством швейцарската легация) 4000 деца и 500 възрастни, понеже това би послужило за пропаганда в полза на Англия и би възбудило недоволство у арабите, които германците не искат да дразнят, с което и аз се съгласих. Припомних освен това и казаното от Паул Шмит на Заговор в Берлин, когато е станало дума за отношенията на германците към нашето правителство: германците не искали да се бъркат в нашите работи и биха подкрепили всяко правителство, което е в състояние да се справи с комунистите, с евреите, които в нова Европа нямат место... Царът се съгласил с мене, макар и да не ми се видя много убеден в моята теза“. ¹)

Същият ден Филов има среща и с Габровски. Той отбелезва в дневника:

> „С Габровски обсъдихме подробно положението и взехме следните решения:

---

¹) **В-к „Народен съд“ бр. 3 стр. 4**

> 1) Да се започне в вестниците кампания против комунистите и евреите като същевремено се засилят мерките срещу тех".

Следващата си вписка в дневника Филов направи едва на 11 март. Дали между тия две дати той нищо не е отбелязал в дневника си, или пък отбелязаното да не е публикувано, не може да се знае. Обаче, между 17 февруари и 11 март бидоха арестувани евреите от новите земи и в София са станали важни събития във връзка с изселването на евреите от старите предели.

Макар Филов и да е установил, че Царят не е бил много убеден в правотата на неговите съждения относно мерките, които би трябвало да се вземат против евреите, при все това, съгласно взетото с Габровски решение, пристъпи се към засилване на антиеврейската кампания' Не само официозите, но и „независимите" ежедневници — жълтата преса — непрестанно печатаха антисемитски статии и бележки. Трябваше да се подготви общественото мнение за крайната противоеврейска мерка, която правителството възнамеряваше да приложи в непосредствено бъдеще. Писмената кампания се водеше систематически и в широк мащаб.

През февруари 1943 год., се издаде като втора книжка на библиотеката „Нова Европа" едно по обемисто съчинение на д-р Клаус Шикерт — озаглавено: „Еврейският въпрос". Въведение в проблема и неговото разрешение. Книгата, масово и насилствено разпространявана, представлява „Опит за сериозно научно разглеждане на проблемата". Преводачът отбелязва, че преводът е направен от ръкопис. Написана е с типичния за германския хитлерист цинизъм и злоба. В заключението четем:

> „По тези причини не може и дума да става за едно преселване на евреите в някоя европейска страна, или пък арабска земя, намираща се извън пределите на Евопа".
>
> „Европа не може да се омиротвори, докато не бъде разрешен еврейския въпрос".
>
> „Резултат от войната ще бъде унищожението на еврейската раса в Европа".
>
> „Войната ще завърши с унищожението на самото еврейство".
>
> „Навсякъде в света евреите ще загубят желанието да се присмиват". [1])

За да може читателът да добие ясна представа за „еволюцията" в хитлеристките разбирания относно средствата, които трябва да се употребат за разрешението на еврейския въпрос, ще цитирам заключителните думи на една издадена книга и то в София през 1942 год.

> „Ето защо, ясно е, че еврейският въпрос може да се разреши само по интернационален път. . . Палестинският проект за разрешаване на еврейския въпрос не може да бъде ефикасен. Дори и в Англия, под чийто мандат се намира Палестина, се говореше за възможността да се образуват еврейски селища в задокеанските страни . . . Разрешението на еврейския въпрос ще зависи в края на краищата от самите евреи и от тяхната голяма фи-

---

1) **Д-р Клаус Шикерт „Еврейският въпрос" . . . София, 1943 г. стр. 152**

> нансова сила... От тях ще зависи... Ахасвер да намери найсетне... мир и спокойствие". [1])

Мислите в книгата на Шикерт са повече от ясни. Всякакви съмнения са буквално излишни. Евреите в Европа – съгласно взетото в Берлин решение – трябва да бъдат избити, унищожени. А евреите живущи извън Европа не ще могат да помогнат на своите братя в Европа.

С речи, статии във вестници и списания и с подобни книги се целеше да се вълпи на българското общество убеждението, че еврейството представлява от себе си голямо зло, и че премахването на това зло не може да се постигне, нито с отнимането на гражданските и политическите права на евреите, нито кък с концентрацията на еврейските маси в източните провинции на Германия. Само физическото, поголовното унищожение на евреите ще разреши еврейския въпрос. Всяки трябваше да разбере, че ликвидацията на евреите е историческа необходимост. Обществото трябваше да бъде спечелено за тази идея.

Правителството, обаче, немаше смелоста да признае пред обществото, дори и пред голяма част от собствените си последователи, че изпращането в Полша означава сигурна смърт. Поради тази причина, разпространяваха мълвата, какво евреите се изпращат в Полша, за да бъдат колонизирани в обширни пространства, които германското правителство великодушно им поставя на разположение. Там, в тия нови земи, евреите трябвало да се отдадат на творчески труд и по такъв начин да бъдат полезни на човечеството.

Няколко дена след срещите между Филов и Царя, на 22 февруарий 1943 г., между Белев и Данекер биде подписано споразумение (№ 9) съгласно което требваше да се изселват 20.000 евреи от новите български земи Тракия и Македония" в „германските източни области". Споразумението влиза в сила след потвърждението му от министерския съвет. На 2 март 1943 год. то бе утвърдено. (№ 10) Непосредствено след това, Комисарството по Еврейските въпроси пристъпи към неговото изпълнение.

Трябва да се спрем и обясним една поправка, която е направена в първоначалния текст на споразумението.

Както в преамбула, така и в член 1 на споразумението, се говори за „20.000 евреи от новите български земи Тракия и Македония". С тази редакция след подписването на спогодбата от Белев и Данекер, тя е представена в Министерския Съвет за утвърждение. Последният го утвърждава и спогодбата влиза в законна сила. Обаче, Комисарството, което разполага с необходимите статистически данни, знае, че в новоосвободените земи не живеят 20,000 евреи, а само 13,000 души. Ако споразумението остане в първоначалния текст, тогава Комисарството не ще може да прати 20,000 души, а само 13,000 защото само толкова живеят в новоосвободените земи. Но, за да може да се изпълни споразумението в своята целост, т. е. да се предадат 20,000 евреи, комисарят Белев – задрасква пасажа „от новите български земи, Тракия и Македония". По този начин, вследствие на това задраскване, текстът на споразумението добива следната редакция: „споразумение по изселването на най-първо на 20,000 евреи в германските източни области". Чрез тази фалшификация на първоначалния текст, Белев счита, че постига целта си: изселването на 20.000 души, а не само на 13.000. За да попълни това число, той решава липсващото количество да бъде попълнато от евреите, живущи в старите предели на държавата. Така се дойде до решението за изселване на 7,000 евреи от старите предели на страната, от София, Кюстендил, Русе, Пловдив и др.

---

[1]) **Др. Фридрих Вилбе - „Германия и еврейският въпрос" София,** 1942 г.стр. 66.

Освен това трябва да прибавим, че Белев подписа договора-споразумение с зелено мастило и задраскването на пасажа „Тракия и Македония" е също направено с зелено мастило. Данекер го подписа със синйо мастило.

След удобрението на споразумението от Министерския Съвет, събитията се развиват неимоверно бързо. Това показва, че решението на Министерския Съвет от 2 март 1943 год. е било само една формалност.

Във връзка с изселването на евреите, на 13 март 1943 год. бе свикан на заседание Съвета при Комисарството за Еврейските Въпроси (№ 11) Съгласно протокола на това заседание Съветът

> „Като взе пред вид, че разрешеният кредит в размер на 15,000,000 лева не е достатъчен, тъй като ще бъдат изселени от пределите на страната около 12,000 евреи, съгласно постигнатото споразумение между България и Германия, при което изселване всички разноски по транспорта са в тяжест на България, то ще следва кредита да... бъде увеличен на 40,000,000 лева..."

Решава:

> „Усилването на кредита с исканите 40 милиона лева".

Неизяснен остава въпроса какво обезщетение плати България на Германия, понеже в точка 6 от спогодбата се казва:

> „Размера на едно платимо от страна на България обезщетение, което ще се изчисли, според изселващите се глави, ще се реши със специално споразумение..."

На 3 и 4 март, 1943 г. съгласно предварително установен план, по нареждане на Комисарството беха арестувани и изпратени в концентрационни лагери почти всички евреи от Тракия, Македония и Пирот.

На 9 март се пристъпи към задържането на евреите от някои градове в старите предели на царството.

На 13 март трябваше да бъдат, според предварително съставени списъци арестувани и изпратени в концентрационни лагери около 2500 софийски евреи - предимно общественици, духовници, интелектуалци и позаможни лица. Предприетата от кюстендилци акция, от няколкото души народни представители от мнозинството начело с подпредседателя на Народното Събрание Димитър Пешев, подкрепени от македонските среди, съгласувана с планомерната и добре обсъдена дейност от софийски евреи, като Яко Барух и други еврейски общественици от София, допринесе за акцията за осуетяване на изселването на българските евреи. Пловдивския Митрополит Кирил има тоже големи заслуги при спасителната акция през м. март.

Не влиза в тесните рамки на тия бележки спасителната дейност на поменатите по-горе лица, институти и среди. Обстойното разглеждане на това може да бъде предмет на друга студия. Но не мога да отмина мълком факта и да не подчертая грамадната им заслуга. Навсекъде евреите са имали приятели в критичните дни на хитлеристката епоха. Делата им се знаят и историята ще отбележи безподобните прояви на гражданско съзнание и човеколюбие.

Но нека следваме хода на събитията.

Какво е станало през м. март 1943 г. в София и кое доведе до обрата, за спасяването на българските евреи, до осуетяване на изселването.

Германска легация в София, с подписа на пълномощния министър Бекерле изпраща на 5 април 1943 година следния таен доклад:

> ТАЙНО София, 5 април 943 година
>
> до Централното бюро на сигурността на
> Райха, Берлин.
>
> Предмет
>
> изселване на евреите от България
>
> ....
>
> 2) Всяки, който познаваше положението в България трябваше да допустне, че ще се появят трудности, когато наближи времето за изселването на евреите. Тия трудности се появиха по повод изселването на евреите от стара България. Комисарят по Еврейските Въпроси, Александър Белев, предвиждайки тия трудности нареди задържането и групирването в нарочни помещения по-видните евреи в Пловдив и другаде. Той възнамеряваше да извърши същото на 13 март в София. Известно бе, че и евреи от стара България трябваше да бъдат изселени. Веднага български политически среди, противници на антиеврейската акция, започнаха да упражняват давление върху Министъра на Вътрешните работи. Особено една делегация от Кюстендил, ръководена от подпредседателя на Народното Събрание Димитър Пешев се застъпи за евреите пред Министъра на Вътрешните работи. Повече от положително е, че Министърът на вътрешните работи получи нареждане от най-висшето място да преустанови изпълнението на проектираното изселване на евреите от стара България (к. м.). На всяки случай, на 9 март Министърът на Вътрешните работи – без да е взел в това каквото и да е участие комисарят по Еврейските въпроси – даде заповед за освобождаването на арестуваните в лагери евреи от стара България.
>
> Това се случи на 10 март 943 год.
>
> Подпис: не се чете
> Прегледа: Бекерле. [1])

Един от съществените моменти в този доклад е „Министърът на Вътрешните работи получи нареждане от най-висше место да преустанови изпълнението на проектираната депортация на евреите от стара България“. Това значи, че евреите от старите предели на страната, действително щяха да бъдат изселени и даденото в последната минута нареждане „от най-висше място“ осуети изселването, вследствие и на което евреите, които подлежеха на арестуване и изселване, бяха спасени. И ако това нареждане не би било дадено от най-висшето место на Габровски, тогава неговият подведомственик комисара Белев, съгласно подписаното споразумение с германците, щеше няколко дена след 10 март да пристъпи към арестуване и изселване и на евреите от стара България.

---

[1]) **Документ** N. G. **No 4144 публикуван от** Jacqües Sabile **в** „Le Monde juif“, Paris Mai 950

Кое е това най-висше място? Не подлежи на никакво съмнение, че „най-висшето място" в една държава не може да бъде никой друг, освен Държавния Глава. На Габровски е дадена заповед. Това е фактът, за който съобщава Бекерле. Кой може да даде заповед на Габровски? Белев не можеше да бъде „най-висшето място". Не само поради това, че той беше подведомствен на Габровски, и като такъв, нито можеше да даде заповеди на началството си, нито пък можеше да се счита като висше место, но и поради друга съществена причина: Белев подписа споразумението. Той дори фалшифицира първоначалния текст, за да може да прати повече евреи, следователно, той би влезъл в противоречие със самия себе си, би изневерил на себе си, ако би наредил да се отмени изселването на евреите от старите предели. Независимо от всичко това, Бекерле подчертава в доклада си, че Белев не е взел участие в даването нареждането за отменяване заповедта за депортация. „Най-висшето място" не може да бъде и Филов, поради това, че той не е най-висшето место. При това, Филов подписа като Министър Председател решението и постановлението на Министерския Съвет, с което се утвърждава споразумението за изселването. Един министър председател, на своя отговорност, при съществуващата тогава Конституция, не може да отмени едно постановление на Министерския Съвет. Такива права може да има, и то в краен случай, само Държавният Глава. Не трябва да се изпусне из пред вид, че Филов е бил — това той саморъчно отбелязва в дневника си — носител и ярък защитник на идеята за изселването. Той се е опитал да убеди Царя в правотата на идеите си. Ние ще видим по-нататък, че Филов безмилостно наказа Пешева, понеже последния защити евреите. Като се има всичко това пред вид, той не би се застъпил за евреите и не би дал противно нареждане на Габровски. Най-висшето място в една държава е Държавният Глава. В нашия случай, Държавният Глава — Цар Борис — даде заповедта на Габровски.

Заключението което следва да се вади от тайния доклад на Бекерле е недвусмислено и ясно,

„Делегация водена от Димитър Пешев се застъпи за евреите пред Министъра на Вътрешните работи". Но Габровски не възприема и не задоволява исканията на делегацията. Бива допитван и Белев. Но и той отхвърли исканията на делегацията — освобождаването на арестуваните вече евреи от старите предели и не прилагането по отношение на тях спогодбата за изселването. Делегацията не постигна никакъв резултат. Всички нареждания и заповеди остават в сила. В критичния момент се намесва Царят и в доклада се казва: „Повече от положително е, че Министъра на Вътрешните работи получи нареждане от най-висшето място да преустанови изпълнението на проектираното изселване на евреите от стара България". Царят даде заповед на Габровски и благодарение на това евреи от България на брой 7,000 души бидоха спасени и непредадени на германците. Тия 7,000 евреи от Кюстендил, Пловдив, Варна, Шумен, Русе, София и другаде дължат живота си на Царя, който даде на 9 март 1943 год. заповед на Габровски, да преустанови изпълнението". Тази е историческата истина.

Следващата извадка от дневника на Филов е характерна за становището на Царя през съдбоносните мартенски дни.

Филов пише:

> 11 март — четвъртък 1943 год.
>
> Стана дума за евреите от новите земи, които изселваме. Той предложи да телеграфира да ги приемат и тях всички в Палестина. Възразих му, че е вече много късно. Понеже те тръгват след неколко дена. На въпроса му, къде отиват отговорих „в Полша". „Това значи, че те отиват на смърт" каза той. Обясних му, че това е пресилено и, че те ще бъдат използвани като работници, каквито и ние пращаме. Отговори, че това не е същото и че с евреите се постъпва нечовечно. Възразих остро, че не можем да говорим в днешно време за човечност, когато тъй безмилостно се избива мирното население в голями градове". [1])

Трябва, преди всичко, да се подчертае, че в този разговор между Царя и Министър Председателя за българските евреи не се говори. Очевидно и двамата считат, че в момента, когато водят разговора тех не ги грози опасност от изселване.

През течение на този разговор — тъй както е предаден от Филова — ясно се очертават становищата на двамата събеседници. Единият — Царят — се стреми да намери изход, да спаси тия, които са вече събрани в концентрационни лагери и тяхното изселване е предстоящо. Другият се противопоставя на какъвто и да е опит за спасяване. Царят счита, че спрямо евреите се постъпва нечовечно. Филов съзнателно лъже за да обори становището за „нечовечно" отнасяне. Той се опитва да подведе Царя, когато сравнява изпращането на евреите в Полша с заминаващите българи работници за германските фабрики.

За да добием още по-ясна представа за становището на Филова и за неговото двуличие и подлост трябва да съпоставим двата разговора, които той води с Царя: а имено разговора от 7 февруари с тоя на 11 март. Филов е бил отявлен стороник на идеята за избиването на българските евреи. Поради това, той се противопоставя на възможността за тяхното спасяване чрез изпращането им в Палестина под предлог, че било вече късно. А на 7 февруари, когато евреите, нито били събрани, нито изселването предстоящо, значи когато не е било още късно, той пак се обявява против изпращането в Палестина, защото германците не гледали с добро око на тази възможност. На 7 февруари той твърди, че в нова Европа нямало място за евреите, а на 11 март той „забравя" това свое становище и изтъква, че те отивали в Полша, за да работят. В същност, концепцията на Филова е ясна и тя е следната: в Европа — значи и в България — място за евреите няма. В Палестина не бива и не могат да бъдат пратени. И като единствено логическо заключение, като изход се явява идеята за тяхното избиване. Филов положително е знаел от нотата, която германското правителство подаде на българското, за фаталното решение за избиване на евреите от Европа, взето в Берлин на 20 януари 942 год. в конференцията на висшите ръководни лица на Райха.

---

[1]) В „Народен Съд" бр. 3 стр. 3.

А каква е концепцията на Царя. На 9 март той нарежда до Габровски да отмени изселването на българските евреи. Когато той се убеждава, че това е вече станало, не се задоволява със спасяването само на едните, а отива по-нататък; прави опит и иска да спаси и евреите от новите земи. Царът предлага да се направят необходимите постъпки за изпращането на евреите от новите земи в Палестина. Познавайки при това отрицателното становище на правителството си, той не предлага на Филова правителството да извърши необходимите постъпки, а изявява готовността си сам да извърши това, т. е. от негово име да се действува. В дневника на Филова е писано: „той предложи да телеграфира", а не е казано „той предложи да се телеграфира". Филов се противопоставя на Царя и не се съгласява с огправянето на каквато и да е телеграма. След първия отказ на Филова, Царят се опитва повторно. Изтъква, че „с евреите се постъпвало нечовечно". И този аргумент не можа да убеди Филова. Напротив, Министър-Председателят възразява остро, че не бива да се говори за човещина. Разговорът завършва, като никой не отстъпва от становището си. Следната бележка в дневника на Филов доказва това. Неколко дена само след този разговор, Филов отбеляза в дневника си:

> 15 март 1943 год. – понеделник.
>
> Ауденция от 4.30 до 6.30 часа. Говорихме главно по еврейския въпрос, по който Царя държи за едно твърдо поведение..." [1]

Вписката от 15 март на Филова в дневника си, така както е предадена от редакцията на в. „Народен съд", буди известни недоумения. Във вестника след думата „поведение" има многоточие, а не точка. От това вече може да се извади заключението, че мисълта продължава. Кой прекъсна изречението след думата „поведение" Филов, или редакцията? С положителност на този въпрос не може да се отговори. Но като се има пред вид от другите вписки на Филова в дневника, че последният отбелезвал и ония мисли, изказни от Царя с които той не се съгласявал, трудно може да се допустне, че той не завърши изречението и не предаде по такъв начин ясно мисълта на Царя, защото изказаното от Царя не съответствува на разбиранията му. Може по-скоро да се допустне, че редакцията на вестника не предаде напълно вписката в дневника, за да постигне по такъв начин резултат, съответствуващ на антимонархическите убеждения на редакторите. И, наистина, читател който би прочел тази вписка, така както е предадена, неминуемо може да дойде до заключението, че Царят е бил против евреите, иначе как би могло да се тълкува мисълта: „Царя държи за едно твърдо поведение".

Нека разгледаме, обаче, въпросът и по същество.

Как би могло да се разбере мисълта „Царя държи за едно твърдо поведение". Значи ли, че Царят счита какво преследванията против евреите трябва да продължат и че за постигането на тази цел трябва да се води твърда политика, или пък точно обратното: понеже Царят се е противопоставя на изселването, той е решен да не отстъпи от тази своя позиция и счита, че трябва да се държи за едно твърдо поведение – спрямо германците и да не се отстъпи пред тяхното давление

---

[1] в. „Народен съд" бр. 3 стр. 4

за изселване. За да може обективно и правилно да се отговори на този въпрос, трябва да се има пред вид кога е направена вписката в дневника. Тя носи датата 15 март, т. е. няколко дена след 10 март. На тази дата Царят дава нареждането си до Габровски за освобождаването на бълг. евреи, за да не бъдат те изселени. След като спаси по такъв начин българските евреи, той в разговора си с Филова, на 11 март всячески се стреми да спаси и беломорските и македонските евреи, като предлага те да бъдат изпратени в Палестина, а не в Полша. Както ще видим малко по-късно, на 4 април 1943 г. се състоя срещата между Царят и Рибентроп. На Рибентроп Царят заявил, че той не дава съгласието за изселването на българските евреи, че той възнамерява да ги събере в концентрационни лагери разположени в българска територия. Тия два разговора на Царя ни дават пълна възможност да узнаем какво е било ясното, определеното и твърдото му становище: да не предаде българските евреи на германците. Царът е последователен на себе си, и отстоява политиката си твърдо и неотстъпчиво. И пред Габровски и пред Филов и пред Рибентроп той отстоява твърдо и неуклонно едно и също разбиране и се бори за спасението на българските евреи.
Имайки горните разговори пред вид, изказаната му мисъл за твърдо поведение може да се разбере само по един единствен начин: с твърдост ще защити становището си против депортацията на българските евреи. Ние ще имаме по-късно случай да видим че и през м. май 1943 год. Царят остана верен на своето „твърдо поведение“ и повторно осуети изселването.

Привеждам още един документ, който ще даде възможност да се добие още по-точна представа за становището на Царя по изселването на евреите от България.

В началото на м. април 1943 г. германското правителство покани Държавния Глава на България на съвещание. Срещата се е състояла в двореца Фушл. Непосредствено след водените разговори бе съставен и съответния доклад:

> Телеграма
>
> Фушл, 4 април 1943 год. 14 часа 15 минути.
>
> Поверителна нота предназначена за службата на тайните дела на Райха.
>
> Лично за пълномощния министър.
>
> Отнасящо се до разговорите, които имах с цар Борис по повод посещението му при фюрера. Съобщавам Ви напълно поверително, само за Ваше лично сведение и знание следното:
>
> . . . . . .
>
> 4) Относно еврейския въпрос в България, Царят ми заяви, че до сега той е дал съгласието си за изселване в източна Европа само на живущите в Тракия и Македония евреи. Що се касае пък до евреите от България, той изтъкна, че би се съгласил с изселването само на малък брой болшевико-комунистически елемент. А що се отнася до останалите евреи в България, той възнамерява да ги събере в концентрационни лагери разположени на българска територия, защото имал нужда от българските евреи за строеж на пътища.
>
> Не се спрех обстойно върху становището на Царя, а се за-

доволих да му изтъкна, че според нашето разбиране, само радикалното разрешение е единствено приемливо за нас разрешение на еврейския въпрос.

подпис: Рибентроп [1])

В срещата си с Рибентроп, Царят изнесъл становището си върху съдбата и проблема за изселването на българските евреи. Германците считат, че всички български евреи – без оглед на това дали живеят в старите или новите предели на държавата – трябва да бъдат изселени. Правителството на Филов се съгласява и възприема това разбиране. И за да може по-безболезнено да проведе акцията и се справи с опозиционното течение в страната, то счита, че би било по-целесъобразно изселването да бъде извършено на няколко етапа. Отначало би трябвало да бъдат изселени живущите в новите земи евреи, след това софийските, а на края всички живущи в провинцията лица от еврейски произход. Такъв съвет трябва да е бил даден на Белев и Филов от Данекер, който пристигнал в България от Франция, където приложил същата система за изселване на етапи. В Франция били изселени първом живущите в окупираната от германците френска територия евреи, а след това живущите в неокупирана Франция. В Гърция изселването е станало тоже на етапи. Царят, обаче, не се съгласява нито с принципното становище на своето правителство, нито пък с методите за прилагането му. Той се противопоставя и се стреми да спаси каквото може.

Пред Рибентроп, който твърдо защищава становището на фюрера и политиката на райха по еврейския въпрос и тактично се стреми да убеди Царя в правотата на германските разбирания, последният отстоява своето становище. Царят заявява, че не може да предаде българските евреи, защото те му са необходими за „построяване на шосета". За всекиго е повече от ясно, че шосета могат да бъдат построени и от други жители на България, но понеже германците твърдяха, че евреите са непродуктивен елемент, та още и поради това трябва да бъдат унищожени, то чрез привличането на този елемент към продуктивен труд, към „построяване на шосета" Царят е искал да обезсили един от германските доводи против евреите. Ако германците искат да пратят евреите в източна Европа „за да бъдат използвани като работници", то те могат да бъдат използвани като такива и в България и безсмислено е тяхното изпращане извън територията на страната, когато самата тя има нужда от тях. Царят е искал да запази евреите, и за да постигне това използува германски довод против самите тях.

Друг довод, който германците привеждат в полза на концентрацията на евреите в определени области в източна Германия е и тази, че евреите, които живеят в градовете могат да бъдат опасни за сигурността на страната. За да обезсили и тоя довод, Царят приемайки германската теза по въпроса, а именно, че евреите са неприятели, и като такива вредни и опасни и поради това, трябва да бъдат събрани в лагери, решава изпращането на евреите в концентрационни лагери и чрез това лишава германската аргументация и от този нейн довод. Обаче, лагерите требва да бъдат устроени на българска територия, защото както той заявил на Филова – „Полша, това е смъртта". А той не желае да предаде евреите в лапите на смъртта.

---

[1]) **Документ N. G. No 062. Оригинала се пази в архивата на Съда в Нюренберг, а факсимиле в** Centre de Documentation Juif, **Париж.**

Както германците, така и хитлеристите в България, в стремежа си да наложат изселването, привеждат и друг довод. Евреите в грамадната си част са комунисти, болшевики, които с думи и дела подкопават както устоите на съществуващия строй така и тия на държавата. Те активно подпомагат неприятелите на силите на оста. Борбата против тях е държавна необходимост. За да се премахне тази опасност евреите трябвало да бъдат „концентрирани" в източните провинции на Германия. Там те не ще могат да проявят вредителската си дейност. Царят възприема германската аргументация, но само отчасти. Против комунистическата опасност той е готов да се бори. Но според него, не всички евреи са комунисти – болшевики. Поради тази причина той се съгласява с изпращането, и то на малък брой, евреи комунисти в източните провинции на Германия. Но той не е съгласен да предаде останалите, които не са комунисти. По този начин Царят отнима още едно оръжие от ръцете на германците. Той наистина е заявил, че е съгласен да предаде комунистите евреи. В същност това е била само формална и тактическа отстъпка, направена под напора на собствените му министри и германците. Фактически, нито един евреин комунист не е бил изселен и предаден на германците. И нито един български евреин не е бил изселен. Когато бяха арестувани тракийските и македонските евреи, между тях е имало и евреи от стара България – български поданици, които случайно или служебно са се намирали в тракийски или македонски градове. Когато, след арестуването им, се е установило, че между задържаните има и български поданици, те бидоха впоследствие освободени и пратени в старите предели на страната.

Докато изселването на евреите живущи в старите предели на държавата бе осуетено, евреите от Тракия, Македония и Пирот не можаха да бъдат спасени. Към 11,500 нещастници бидоха арестувани от органите на Еврейското Комисарство при пълното съдействие на органите на властта. Както цивилните, така и военните власти в новите земи бяха поставени на разположение на садиста Белев. С жестокост, която не подлежи на описание, нещастниците бидоха арестувани и наблъскани като добитък из складове, училищни помещения, казарми. След като ги ограбиха и подложиха на нечувани физически и морални изтезания, натовариха ги при невъзможни условия в затворени вагони за добитък. Неколко дни трая, при студ, жажда, глад, липса на каквито и да са хигиенични условия, пътуването до изходните гранични пунктове. Те бидоха изпратени към Лом и Скопие. Там те бяха предадени под опис – както се предава стока или добитък – от българските нацисти на тяхните господари: германските убийци и палачи. По Дунава и по железницата те бяха изпратени към „източните провинции на Германия". В крематориуми и газови пещи почти всички намериха своята жестока, незаслужена и преждевременна смърт. Единици уцеляха.

Защо през март 1943 г. евреите от старите предели бяха спасени, а нещастниците от Тракия, Македония и Пирот бидоха изселени?

Но преди всичко: колко евреи са били изселени? Ще се опитам да установя приблизително истинския брой на нещастниците.

Съгласно предварително изготвените списъци от Комисарството по Евр.

Въпроси в София около 13.000 евреи трябваше да бъдат изселени от Тракия, Македония и Пирот. Фактически, обаче, на германците бидоха предадени в пристанището Лом 4219 евреи от Беломорието и Пирот, [1] а в Скопие 7123 македонски евреи и един остатък от 42 тракийци. [2] Или общо през този пункт 7165 души. И тъй, съгласно тия данни, които са извлечени от официални документи намерени в архивите на Комисарството в София, българските власти са предали общо на германците 11.384 евреи. Ако сравним някои от тия числа с такива, които притежаваме от гръцки източници, [3] ще се натъкнем на противоречия. От последните се узнава, че броят на евреите, живущи в ония градове от Беломорието, чието еврейско население бе арестувано от българите и предадено на германците, възлизал на 4700 души. А според българските данни предадени са били 4261 (4219 през Лом и 42 през Скопие) евреи. Явява се една разлика в по-малко от 428 души. Къде са изчезнали тия хора, или по-точно казано, как са се спасили те? Ако сравним и данните, които се дадоха от Комисарството по Еврейските въпроси, в един доклад до Министъра на Вътрешните работи в София, върху броя на еврейското население в Македония с броя на фактически предадените в Скопие македонски евреи на германците, установяваме една разлика от около 500 евреи предадени в по-малко. Общо, германците са получили към 900 евреи по-малко, отколкото трябваше да им бъдат предадени, съгласно официалните статистически данни на Комисарството в София.

Как можем да си обясним този факт?

От официалните доклади на представителите на Комисарството в отделните градове се узнава, че няколко десетки евреи са починали било при арестуването им, било при пътуването до лагерите в Дупница или другаде, било в самите лагери, както и при пренасянето им впоследствие до Лом или Скопие. Малка част е успела да избяга при пътуването, както и от самите лагери. Значителна част от тия 900 души, обаче, въобще не е била арестувана. Тези евреи са успели в последния час да се укрият при приятели гърци или македонци. В Скопие няколко десетки семейства са били снабдени от италианците с фалшиви паспорти. С италиански военни превозни средства тия семейства, както и някои, които не са били даже снабдени с подобни паспорти, са успяли да се спасят в италианската окупирана зона на Албания. Няколко десетки семейства дължат спасението си на Папския нунций в София, на италиянското, както и на испанското франково правителство. Папският нунций в София бе помолен да ходатайствува пред българското правителство и двореца за освобождаването на арестуваните беломорски и тракийски евреи. Той не можа да издействува отменяването на изселването, но успя благодарение на Царицата, да осуети изпращането на няколко еврейски семейства и ученици от католическия колеж от Кавала и Драма в Германия. Италиянското правителство още преди подписването на споразумението Белев—Данекер, успя да наложи на българското правителство доста привилегии за своите поданици от еврейски произход. Евреите, италиански поданици бяха освободени от много ограничения наложени на българските граждани евреи от антиеврейските закони в България. Така напр. евреите италиански поданици не бяха задължени да носят жълтата значка, да обозначат жилищата си като еврейски, можеха свободно да се движат. И когато софийските евреи беха разпратени из провинцията, италианските поданици останаха в София. Испанското правителство на Франко направи постъпки идентични с тия на италианското, поради което никъде в Тракия и Македония испански поданици не бидоха арестувани. В Скопие, обаче, органите на Комисарството се престараха и испанските поданици бяха на общо основание задържани. В късия промеждутък от време, между арестуването и изселването, франковото правителство направи повторни постъпки в полза на арестуваните евреи негови поданици и няколко десетки семейства са били освободени от лагера в Скопие. ¹) Случило се даже и следното:

---

[1] Натан Гринберг „Документи", София 1945, стр. 117.
[2] Натан Гринберг „Документи", София 1945, стр. 164.
[3] Michael Molho „In Memoriam" Salonique 1948, стр. 104.

> „По официални сведения се е установило, че едно лице е могло да се измъкне от лагера, а именно Матилда Садок Конорти, понеже се е омъжила в самия лагер за Мико Ноах, испански поданик, отпосле освободен от лагера, вече с младата си булка“ ¹)

Неарестувани или пък освободени преди изселването са били и няколко семейства на турски и унгарски поданици. Имало и евреи от Македония и Беломорието, които времено са пребивавали в старите предели на царството и по този начин са избегнали изселването.

Поради горните причини са били спасени към 900 евреи от Тракия и Македония, обаче; 11,384 тракийски и македонски евреи са били предадени от българските хитлеристи на германските палачи. Българските евреи — официалните институти, помощния комитет от общественици, отделни лица — направиха всичко зависящо от тех за спасението на своите братя. Във всичките изложения, ходатайства, срещи, молби, винаги се говореше за евреи и никога не бе направена каквато и да било разлика — или даже намек за различие — между едните, които са живяли в старите предели на страната и тия от новоосвободените земи. Нещо повече. Тракийските евреи бяха арестувани на 3 и 4 март, когато не се е говорило и не се е даже допущало, че същата участ може да сполети и част от евреите на стара България и всички постъпки направени на 4 март и по-късно от еврейските институти в София са целели освобождението на арестуваните тракийци и беломорци. И Царят, както видяхме това от дневника на Филова, се опита да спаси — като посочи и средство за това — тракийските и македонските евреи.

Но не се успя. Причината трябва да се търси в правното положение на тия две провинции. (№ 13) Тракия и Македониябяха завзети и окупирани от германците. Впоследствие управлението на тия области биде поверено на българската държава. Последната анексира тия две области самоволно, като ги постави под своя юрисдикция. Германия с никакъв акт не беше признала това едностранно действие на българската държава. Тя винаги е считала тия страни като германска окупационна зона. До като Цар и правителство можеха, в по-остра или по-мека форма, да изтъкнат на германците, че България е суверенна държава, и че поради това последните не могат да се разпореждат в нея, както си искат, за окупираните области те не бяха в състояние да кажат същото.

Няма никакви данни от които би могло да се вади заключението, че от

---

¹) Натан Гринберг „Документи“, София 1945, стр. 166.

българска страна е бил направен опит за спасението на тракийските и македонски евреи. Единственото, което знаем с положителност, че биде извършено в тяхна полза — това е предложението направено от Царя на Филова за изпращането на нещастниците в Палестина. Българското правителство е искало изселването на евреите от новите земи. Всичките му деяния са били резултат на това негово желание. До като не ще разполагаме с доказателства за извършен опит от българска страна в полза за спасението на тракийските и македонските ни братя, еврейството и световната обществена съвест не ще освободят България от отговорността за изселванието на 11,384 евреи от Тракия, Македония и Пирот.

Глава IV

ЗАТИШИЕ МЕЖДУ ДВЕ БУРИ

Мартенската буря — привидно — отмина. Но за всички беше ясно, че опасността е отложена, но не и премахната.

Поради претърпяното поражение, ръководните лица — както на Комисарството, така и на правителството—бяха разярени и се готвеха за отмъщение. От друга страна и еврейските среди бяха убедени, че правителството на Филов, както и Комисарството на Белев ще се стремят да осъществят осуетеното намерение и решение: изселването на българските евреи в източна Европа. Взимайки под внимание съществуващите тогава в България обективни условия, евреите определиха същността на системата и методите на своята самозащита. Тя бе: алармиране на общественото мнение—този път не само в България, но и в странство — в полза на спасителната акция. Общественото мнение в България трябваше да бъде държано постоянно на щрек, като се докаже на всички, че опасността не е преминала, че все още съществуват сериозни опасения за сигурността и живота ва българските евреи. Обществото трябваше да бъде алармирано, спечелено и мобилизирано за да може не само в критичните моменти, но и постоянно да упражнява необходимото давление върху меродавните фактори, за да не се дойде до изселването. Меродавните фактори върху които трябваше да се въздействува бяха правителството и Двореца. Трябваше да се издирят всички лица и институти, които имаха дори и най-малкото влияние върху горните фактори за да може да се въздействува върху тях. Трябваше да се спечелят даже и третостепенни общественици, за да може чрез тях да се въздействува на по-видни личности, които в даден момент да бъдат използвани, там където необходимостта го изисква. Това разбира се не бе леко и бе често съпроводено с доста рискове. С редки изключения, всички лица до които евреите тогава се отнесоха за помощ, подкрепа и съдействие се отзоваха с готовност. Българите, които помагаха вършеха това по вътрешно убеждение, като приятели на евреите и като истински български патриоти.

Ръководните еврейски среди в България не ограничиха дейността си само в София или в по-голямите провинциални центрове. Те потърсиха помощта на еврейските организации и общественици в странство. След неколкократни несполучливи опити се успя най-после да се създаде връзка, чрез Цариград, както с бившия главен равин на България, д-р Маркус Еренпрайс в Стокхолм, така и с Аврам Асса, тогава ръководител на българската имиграция в Тел-Авив. Не се успя да се създаде връзка с комитета на българските евреи в Ню-Йорк, който умело и енергично се ръководеше от Жак Асеов, Леон Леви, Витали Нахмиас, Зигмунд Ринтел и др. (№ 12).

Бих се отдалечил твърде много от темата си, ако се спра върху ползотворната и от голямо значение дейност на горните лица и институти. Считам, обаче, че рано или късно, тяхната дейност трябва да стане обществено достояние. Трябва да се подчертае, че тяхната заслуга е много по голяма отколкото мнозина предполагат. Давлението, което биде упражнено пряко или косвено от тях върху фактори, както в странство, така и в България, допринесе за спасението на българските евреи.

Още не бяха заглъхнали последните протести против изселването на беломорските и македонските евреи, когато правителството на Филов се зае да смаже преди всичко опозицията в собствената си среда. Акцията на Пешев засегна престижа на правителството. Въпреки подписаното споразумението и потвърждението му от Мин. съвет, евреите от стара България не бидоха изселени. Виновниците, които поеха защитата на евреите трябваше да бъдат наказани. С това се целеше от една страна обезглавяването на каквото и да е опозиционно течение всред българското общество, за да не посмее никой при ново изселване да поеме повторно защитата на евреите. А от друга страна, да се подчертае, че правителството е силно, господар на положението и е решено на всяка цена да продължи своята противоеврейска политика. Царят трябваше да вади заключение от твърдата политика на правителството, за да не й се противопостави и се съобрази с нея.

Димитър Пешев от своя страна не се задоволи само с интервенцията си на 9 март пред Министъра на Вътрешните работи Габровски, но и организира част от народните представители от мнозинството за по-нататъшна борба в Народното Събрание срещу противоеврейската политика на правителството. Богдан Филов отбелязва в дневника си:

> „19 март – петък.
>
> Тази сутрин получих едно изложение по еврейския въпрос от Д. Пешев, подписано от 43 народни представители . . . . това е голяма демонстрация, която ще има последствия. Сега виждам действително, какво голямо влияние имат евреите и колко те са вредни... Дойдоха няколко народни представители да протестират против подаването на писмото. Казах им, че въпросът е много важен, че ще бъде свикано по него мнозинството и ще се теглят всички последствия“. [1])

Министър Председателят на България е обхванат само от една мисъл: как да се справи и да смаже проявеното непокорство на народните представители от болшинството. Други въпроси не го вълнуват и поради това той не намира какво по-важно да отбележи в дневника си. На следващия ден той отбелязва:

> „20 март – събота.
>
> След като говорих със Севов, разгледахме в днешния Министерски съвет писмото на Пешев. Главно, по мое настояване, решихме да проверим мнозинството, да поставим въпрос на доверие и да искаме отстраняването на Пешев от подпредседа-

---

[1]) в-к „Народен съд“, София 1945, бр. 3 стр. 4.

> телското место... Заявих, че поставям въпросът ребром и предпочитам едно по-малко, но сигурно мнозинство, отколкото хора, които биха могли винаги да изложат правителството... [1])

Акцията на Пешева и отмената на изселването, толкова силно засегнаха Филов, че той решава да иска доверие от Народното Събрание за правителството си. Award Неможейки явно да се обяви против Царя, който в историческата нощ на 9 март нареди до Габровски да отмени арестуването на българските евреи, Филов иска да накаже Пешева, да го бламира, и чрез това да докаже на Царя, че болшинството подържа правителствената политика и не удобрява неговото становище.

Филов продължава записките си в дневника:

> „24 март – сряда.
>
> Заседанието на мнозинството във връзка с писмото на Пешев по еврейския въпрос. След дълги и мъчителни разисквания, при които разобличих Пешева в некоректно държане, поставих въпрос на доверие и предложение за бламирването на Пешев. Ввички 114 присътствуващи гласуваха пълно доверие на правителството по всички въпроси, включително и по мерките против евреите... След гласуването стана малко пререкане между Пешев и мене... при което той ми подхвърли, че съм щял да се разкайвам за тази постъпка... Всъщност, аз свиках заседанието за да демаскирам Пешева и този резултат напълно се постигна... Аз бях заявил, че правителството прави въпрос на доверие от сменяването на Пешев". [1])

Министър-председателя не се задоволява с гласуваното му доверие от страна на народните представители от мнозинството. Той цели бламирането на Пешев в самото Народно Събрание, за да се подчертае чрез това пред всички, че всеки опит, извършен от когото и да било в полза на евреите, ще бъде незабавно и безмилостно смазан. Ако правителството има силата да накаже един подпредседател на Народно Събрание, то, безспорно ще има възможността да се справи безмилостно с когото и да било друг.

Филов отбелезва в дневника си.

> „26 март – петък.
>
> В днешното заседание на Камарата, като първа точка от дневния ред беше предложението поставено от д-р Ат. Попов за бламирването на Димитър Пешев. Предложението бе прието без разисквания, при голям шум и протести от страна на опозицията и някои приятели на Пешева. Обаче, малко по-късно, при разглеждането на едно решение за новите земи, ораторите се спряха върху бламирането на Пешева и причините, които са го предизвикали, във връзка с еврейския въпрос. Пешев направи много лошо, като не се съгласи да си подаде оставката, тъй като сега, всички ще останат с впечатление, че той е бламиран, защото е защищавал евреите". [1])

Богдан Филов успя по такъв начин да се справи с един от ония доблестни българи, който доброволно и безвъзмездно пое върху себе си тежката задача да защити съгражданите си евреи. Парламентарно, Пешев бе ликвидиран от Филов, но морално и политически Пешев се издигна и остави далеч след себе си политикани и мистериабли. Той записа името си в българската, еврейската и световна история. (№ 14)

---

[1]) в-к „Народен съд", София 1945, бр. 3 стр. 4

Акцията на правителството против Пешева бе правилно изтълкувана от ръководните еврейски институти и лица. Решителността на правителството подсказваше на всички, че то не само, че не се е отказало от намерението си да изсели българските евреи, но и възнамерява да осъществи до край пъкления си план, с всичката възможна бързина и решителност. Имайки пред вид грозящата опасност, евреите още по-усилено поведоха и организираха самозащита си. Обществото трябваше да бъде алармирано. Общественици трябваше да бъдат спечелени. Институти и корпорации – поставени в движение. В критичния момент, те трябваше да упражнят давление върху съответните фактори – за да се предотврати изселването. Разбира се, надеждите, които се възлагаха върху възможността от обрат в правителствената политика, бяха твърде малки. Правителство, което преговаря и организирва изселвания, което доказа чрез действията си, че е решено да проведе политиката си до край, няма да вземе под внимание и не ще се съобрази с общественото мнение. И при все това, ръководните еврейски среди не можеха да се откажат и от последните си усилия в това направление.

Повече надежди се възлагаха върху другия фактор – Царя. В подсъзнанието на евреите все още тлееше надеждата и вярата, че Държавният Глава, въпреки всичко, ще помогне. Евреите в България не знаеха тогава, че тяхното спасение на 9 март се дължеше на дадената от Царя заповед на Габровски. Личността и сана на Държавния Глава вдъхваха доверие. Усилията, които се полагаха за спечелване подкрепа от странство, криеха в себе си вярата, че давлението, което може да се упражни от външни фактори върху Царя ще бъде ефикасно и ползотворно.

Обществените сили върху които еврейството в България можеше тогава да разчита бяха социалистическото движение, кръговете на интелектуалците, македонското движение, политическите дейци, които не бяха се влели в хитлеристкото филово движение, Св. Синод, някои запасни офицери и др.

Социалистическото движение не беше тогава фактор, който можеше да упражни каквото и да е влияние. Самите социалисти бяха поставени в извънредно тежко положение. Те нямаха възможност за свободна проява, тъй като бяха поставени извън законите на страната. Когато можеха те бяха в първите редици на борците. В Народното Събрание речта на избрания от пловдивските работници народен представител Т. Полянов беше смела и аргументирана критика на Закона за Защита на Нацията, д-р Любен Дюкмеджиев на свой ред силно се бори против антиеврейското законодателство на Филов. Обаче, в 1943 година не можеше да се разчита на тях. Те нямаха никакво влияние нито над правителството, а още по-малко над Двореца. Подмолно те вършеха каквото можеха: планомерна, къртовска работа. Агитирваха и идеологически се бореха против хитлеризма, антисемитизма, противоеврейските закони. Работничеството бе будно и всячески помагаше и закриляше евреите. Но възможностите на социалистическото и комунистическото движения бяха тогава много ограничени и съответно на възможностите им и тяхните действия и въздействия бяха крайно ограничени.

Не така стоеше въпросът с македонците. Не само поради услугите, които полковник Аврам Таджер, д-р Саул Мезан, д-р Буко Леви и др. им указаха нееднократно в Женева и другаде, но поради тяхната същност и концепция на национално революционно-освободително движение, те бяха почти винаги искрени приятели на евреите в България, Те бяха силни и влиятелни. Имаха свои представители в Народното Събрание. Във всички институции и учреждения те разполагаха с верни свои хора. През време на мартенските събития те се отзоваха с готовност на молбата за помощ. Народният представител Таско Стоилков активно подкрепи Димитър Пешев. На тях можеше да се разчита. Еврейските среди — особено Иосиф Герон, председател на Консисторията и д-р **Y. Z.** поддържаха с македонските среди и специално с д-р Станишев, председател на Македонския Национален Комитет, постоянни и приятелски връзки. Можеше с положителност да се допусне, че в някой критичен момент те могат да упражнят цялото си влияние за да помогнат на евреите. Те имаха връзки и с Двореца. Последният бе доста чувствителен към становището и мнението както на легалната, така и на нелегалната Македонска Революционна организация.

Друг мощен фактор бе Св. Синод и духовенството — нисше и висше. Както правителството, така и Двореца зачитаха този институт и често пъти се вслушваха в изказваните от него становища. Ръководните евеейски среди знаеха това. Те бяха си поставили за задача не само да поддържат тясни връзки с тях, но и да ги засилят. Полковник Таджер, както и д-р **Y. Z.**, Иосеф Герон, Менахем Герон и др. поддържаха досега с тях. Указаната помощ от Св. Синод и от духовенството заслужава да бъде проучена и изнесена пред обществото за да се знае, колко много българските евреи са задължени към тия среди. Накратко ще изтъкна тяхните усилия за въздействие върху Дворец и правителство.

Митрополит Стефан - впоследствие Екзарх Стефан I — не е преставал през 1941—942 год. да се застъпва пред меродавните фактори в страната за евреите. Но когато узна за подписаното споразумение Белев — Данекер той счете за необходимо да засили защитната си акция. Той свиква пленарно заседание на Св. Синод на Българската църква. Всички митрополити били събрани и по доклад на митр. Стефан единодушно бил удобрен текста на писмото до правителството, в което четем и следните правдиви мисли:

> „Българската Православна църква не може да споделя принципи, какъвто е например расисткия, чрез който може да се създава умраза и да се вършат насилия и жестокости. Тя не може да приеме началото, че някоя раса трябва да бъде лишена от човешко право на живот... ¹)

Св. Синод не се ограничава с общи принципни становища, но конкретно се застъпва и излиза в защита и то не само на „християните от еврейски произход", като иска щото:

> „ограничителните постановления по отношение на евреите да бъдат смекчени и да не бъдат прилагани с престараване и суровост... ¹)

---

¹) **Мишо Левиев: „Нашата благодарност", София 1945 стр. 85**

Не само Св. Синод, не само Митрополит Стефан, който бе във връзка с равина д-р Еренпрайс, но и други висши духовници се застъпваха за евреите. Трябва особено да подчертаем смелото и достойно държане на Пловдивския Митрополит Кирил. Когато на 9 март 1943 година бяха арестувани около 200 души пловдивски евреи за да бъдат изселени, Митрополитът изпрати телеграма до Царя и покани управителя на областта да телеграфира на правителството, че ако евреите не бъдат освободени веднага той, Митрополит Кирил, престава да бъде лоялен гражданин на страната и ще действува по начин който намери за добре. Полковник Таджер, Иосеф Герон, д-р Y. Z. и др. са в непрестанна връзка с Св. Синод. След чести срещи и дълги разговори се идва до писмото до Царя. Св. Синод иска среща. Той е решен най-енергично да защити евреите пред правителство и дворец. Срещата не се свиква тъй бързо, както духовенството го изисква, и това дава възможност на Видинския Митрополит Неофит – председател на Св. Синод – да отправи послание до паството си – на което преднамерено се дава широка гласност – с което публично се взима становище против антиеврейските мерки. Отговорните ръководители на Св. Синод: Софийски Митрополит Стефан, чрез слово в софийските църкви и Видинският Митрополит Неофит, чрез послание защищават съгражданите си евреи и държат будно общественото мнение. Към средата на април се състоя срещата в Двореца. За нея Филов отбелязва в дневника си:

> „15 април – четвъртък
>
> Конференцията с владиците започна точно в 10 часа. Царят направи много хубаво и подробно изложение по еврейския въпрос, като изтъкна, че той не е само наш, но общоевропейски. Взеха после думата Неофит и Стефан, като се застъпиха главно за покръстените евреи. Аз обясних, че по този въпрос няма разногласие между правителството и Синода, като изтъкнах, че той би бил вече разрешен ако не беше нещастното окръжно на Стефана, „че се възрадвала душата му“... Изтъкнах, че по този въпрос не трябва да се прибягва до писмени изложения, като посочих, че настроението на Камарата е против евреите и че пълномощията, които тя даде на правителството са дадени изрично с директивата тяхното положения да се отекчи... Царят също се присъеди към тези мисли и изтъкна, че и той не може да скрие, че е огорчен от писмото на дедо Неофита на което той възрази, че то изразява не негово лично разбиране, а разбирането на Синода. Изобщо по еврейския въпрос ние бяхме в настъпление и владиците трябваше повече да се защищават“. [1])

Друг фактор, на който евреите можеха да се опovават тогава беше българската интелигенция и доста политически дейци от почти всички партийни течения. Трябва да се подчертае, че в най-новата история на българския народ, няма въпрос по който български политически дейци и интелигенция да са били така единни, както в борбата им в защита на евреите. Този проеврейски фронт се простирал от представителите на работническата класа: д-р Любен Дюкмеджиев, Тодор Полянов, д-р Димитър Михайлов, Кръстю Пастухов до такива на едрия капитал като Атанас Буров и фашистко настроени лица като Димитър Пешев. Това становище, на интелектуални и политически ръководители на българите е естествен и логичен резултат от основните характерни черти на българския народ и на общественото му развитие. Още когато се заговори за противоеврейски мерки и закони, българската интелигенция застана на поста си и чрез изложения, писма и срещи се обяви против дискриминацията спрямо евреите. (№ 15)

---

[1]) в-к „Народен съд“ София 1945, бр. 3 стр. 5.

След март, и особено след наказанието на Пешева, трябваше да се установи дали всички тия независими общественици отстъпиха от становището си и дали биха продължили да защищават съгражданите си евреи. Оказа се, че числото на приятелите не само, че не намаля, но напротив значително се увеличи. Тяхното решение за енергична борба бе твърдо. Всички бяха посетени. На всички бе обяснено, че опасността е предстояща и тяхната помощ належаща.

От добитите сведения, от водените разговори можа да се установи по безспорен начин, че правителството е твърдо решено да продължи същия курс на политика, и че то не ще отстъпи от взетото решение за изселване. Единствената и последна инстанция, която би могла да се противопостави на правителството и да осуети изселването—бе Двореца, бе Царя. При такава ясна постановка на проблема за защитата, усилията бяха насочени към организирането на всички обществени сили в страната, които са готови да упражнят давление върху Държавния Глава.

Така се дойде до историческото писмо, което политици, общественици и хора на науката изготвиха и изпратиха на Царя в критичните майски дни. То гласи:

> Ваше Величество
>
> „От два дни Комисарството по Еврейските въпроси предписва и продължава да предписва на софийските граждани от еврейски произход да приготвят най-необходимия си ръчен багаж, да впишат и предадат покъщнината си, и в тридневен срок да се явят в определени часове със семейсгвата си на софийската гара, за да бъдат изпратени и настанени неизвестно къде и впоследствие може би екстернирани.
>
> Това масово принудително изселване . . . се посреща от грамадната част на българския народ с пълно неудобрение и топло съчувствие към засегнатите негови невинни съграждани. С тази крайно жестока и сурова мерка, ние не само пропиляваме един голям нравствен капитал, който беше гордост за нашия великодушен и веротърпим народ...
>
> Тази безчовечна мерка, която не отговаря на духа на нашия миролюбив и кротък народ, може да бъде спряна и отменена само от Вас, защото Вие сте самото правителство. В противен случай, Вие ще носите пълната отговорност.
>
> Считаме за наш повелителен дълг да донесем до знанието Ви това, което се готви да се извърши с нашите съотечественици евреи, а именно и те невинно да бъдат изпратени като беломорските евреи. Едни мерки от такова капитално естество ние сме уверени, че ще отмените. Вие ще се вслушате в нашите предупреждения и ще отмените тази заповед“. [1]

---

[1] Б. Ардити във в. „Изгрев“, стр. 510, София, 7 юни 1946 г.

Това писмо-изложение бе подписано от 23-ма видни интелектуалци, политици и общественици, бивши министри председатели, министри и професори. Други интелектуалци и писатели узнават за писмото и подават идентични изложения до Царя. Това второ писмо носи двадесет подписа. Непосредствено след това, други двадесет смели и независими български общественици отправят ново изложение до Държавния Глава. Общо шестдесет и трима български политици, общественици и интелектуалци поставят ребром въпроса пред Царя: отговорността е твоя — отменявай изселването! (№ 16)

Така изтекоха март, април и първата половина на май.
Привидно затишие и спокойствие. Но правителството се готвеше мълчаливо и системно да нанесе последния си решителен удар, а евреите мобилизирваха всичките си сили за да отстоят и осуетят катастрофата.

Глава V

МАЙСКИТЕ СЪБИТИЯ

Настъпи май. Комисарството по Еврейските въпроси, при пълно удобрение и съгласие на правителството, трескаво се готви за евакуацията на българските евреи. Правителство и Комисарство не само, че не се отказаха от идеята за изселване но бързат с тоталното предаване на евреите на германците. Безшумно и осторожно, за да не се предизвика българското общество и за да не се дойде до втора акция подобна на пешевата, се изготвят плановете, които се разработват до най-малките подробности, за да може ненадейно да се нанесе удара, за да могат евреите най-после да бъдат изселени, без да се даде възможност за съпротива от където и да било.
Изработеният от Комисарството план за депортация е следния:

1. Задачи:

Да се изселят вън от царството всички евреи. Не се засягат: а) евреите чужди поданици, с изключение на евреите от Германия и от окупираните от Германия страни. б) евреите намиращи се в брак с неевреи, в) Граждански мобилизираните — и то ако са крайно необходими и г) заразноболните.
Срок за изселването: да завърши към 30 септември 1943 година.
Евреите се изселват в Германия — източните области.

2. План:

а) Подлежат на излелване	от София	25.000 евреи
	от провинцията	23.000 евреи
	Общо	48.000 евреи

б) Предаването да стане през дунавските пристанища, на първо място Лом и Сомовит.

в) Месечно да напуснат страната 16.000 евреи. До Виена превоза ще стане с параходи.

г) Не е желателно вдигането да става на части. От определената

> дата, например 30 май 1943 год., всички евреи трябва да бъдат в лагери.
>
> д) Вдигането на всички евреи от София технически е трудно да стане наведнаж. За да се проведе успешно това, трябва софийските евреи предварително да бъдат изселени в провинцията. Това изселване може да се проведе, ако правителството оповести задължителноста му.
>
> Изселването на софийските евреи в провинцията ще отклони подозрението за изселване в Германия.

Другите точки – а те са многобройни – от плана на Комисарството определят техническите подробности по провеждането на акцията.

Едновремено с подготвителната работа на Комисарството, правителството пристъпи към ,,обработването" на общественото мнение. Министърът на Вътрешните работи Габровски, по повод опита за убийство на хитлеристаЛулчо Янакиев, свиква представителите на пресата, пред които прави явно и грубо антисемитски изявления.

На 15 май 1943 година в пресата се съобщава следното:

> ,,Враговете на България правят всички усилия да смутят реда, сигурноста и спокойствието на страната. Това са чужди противникови централи, които искат да внесат смут в страната и да лишат България от доблестни синове. Тяхната главна цел е да създадат раздори и да ни отслабят вътрешно. Участието на евреите в тия прояви е много голямо. Нападателът на Лулчо Янакиев например е софийският евреин Менахем Леон Папо. Той е участвувал в един саботаж, за което е осъден на смърт, и в едно друго убийство. Вчера е заловена в провинцията и друга група от седем души, организирана и въоръжена и готвеща се за саботажи. Шестима от тех са също евреи". [1])

Подбудите, намеренията на говорителя на правителството са прозрачни: насъскване на обществото против „ония, които смущават реда в страната, които желаят да погубят България – а това са евреите",

Паралелно с безшумната дейност на Комисарството и явното подстрекаване на обществото против евреите тихо, и планомерно се развиваше и защитната дейност на ръководителите на евреите в България. Всички общественции евреи бяха поставени в действие. Паролата бе: алармирването на обществото. Старите приятели бяха посетени, нови бяха спечелени. И от всички бе поискано да бъдат будни. Да бъдат готови за да упражнят влияние и давление върху правителство и Дворец, за да не се допусне депортацията в Германия – което несъмнено означаваше: поголовно убийство и масово изтребление.

Така се стигна до 19 май.

На тази дата еврейските меродавни фактори узнаха, от три различни източници, че Комисарството подготвя в близки дни удар против софийското еврейство.

Радио Берлин оповести, че в кратко време ще се пристъпи към депортацията на българските евреи. На 19 май към 11 часа преди обед в кантората на Леон Фархи – член на Консисторията и на помощния еврейски комитет – се събраха към двадесетина общественици евреи. Бяха съобщени положителни данни, които по безспорен начин доказ-

---

[1]) в. „Зора" София от 15 май 1945.

ваха, че изселването е предстояща, Д-р Буко Леви, подпредседател на Консисторията, беше натоварен да провери истинноста на получените сведения. Никой не искаше да вярва, че бурята наистина ще се разрази над нашите глави. Благодарение на сведения добити от едно от най-приближените до Белева лица, Д-р Буко Леви можа да узнае истината: софийските евреи ще бьдат изселени. След този доклад не оставаше никакво съмнение, че изселването от София е предстояще, че депортацията е въпрос на дни, че българското еврейство е пред катастрофа, пред явна гибел.

След кратки разисквания се взеха решения: приятелите българи да бъдат алармирани, да се иска от тях да упражнят всичкото си влияние над правителството и Държавния Глава за отмена на изселването. Да се направят освен това официални постъпки от страна на Консисторията. Да се потърсят възможности за добиване помощ от нашите братя в странство. Да се отиде в еврейските квартали и да се подържа духа на народа.

Събитията се развиха с шеметна бързина.

На 20 май, работник от държавната печатница предаде на член от Консисторията един екземпляр от готово напечатаните формуляри. Според текста, получателят на съобщението трябваше в тридневен срок да напусне столицата. Едновременно чиновничка от Комисарството съобщна член от Консисторията, че на чиновниците било забранено да напуснат помещението на Комисарството. Всички там са били заети с попълването на съобщенията. Подир обяд се узна, че цялата цивилна полиция в София била поставена на разположение на Белева. Бяха прекъснати телефонните връзки с Комисарството. Усилени полицейски патраули контролирваха движението около помещението на последното. Еврейското население почувствува, че нящо страшно се крои. Но какво именно—точно, никой не знаеше. Слуховете взимаха фантастични размери. Паниката всред евреите се засилваше ежеминутно. С падането на нощта безпокойствието и страха обхващаше и най-смелите. Погром — може би. Среднощни арести — може би. Хората се прибираха рано по домовете си. Заключваха порти, спускаха пердета. И най-малкият шум из улицата ги тревожеше. Мнозина решиха да не се предават. Да се защищават. А отговорните еврейски ръководители — спокойни и решени да отстоят до край — се събираха и съвещаваха. Те се срещаха ту в някоя кантора, подир час в някое кафене, а когато се здрачаваше в частна къща. Едни идваха и съобщаваха за водени разговори и получени обещания, други се пращаха да съобщават, да алармират обществеников, приятели.

На 21 май рано сутринта среща в кантората на Леон Фархи. Към 9 ч. няколко евреи от покрайнините на столицата — от Дорт-бунар, от циганската махала — донесоха в канцеларията на еврейската община получените от тях съобщения. От верни хора в общината те бяха препратени при Леон Фархи. Съобщенията бяха ясни: в тридневен срок трябва да напуснат столицата, да се явят на гарата за да бъдат изпратени в Лом, Видин, Русе и т. н. Предимно погранични, крайдунавски градове. Вестта за получените съобщения се разнесе като мълния из града. Към 10 ч. еврейското население пламна. Невероятното се оказа действителност. Ще има изселване, а това е Германия, Полша, смърт. Дорт-бунарци плъзнаха към града. Искат обяснения, съвет, утеха, помощ. След тях и юч-бунарци. И те получават фаталните съобщения. Нещастниците се лутат. Събират се около еврейската община. Към обяд всички са из улиците. От съобщенията е видно, че ще се разреши взимането само на ръчен багаж. Всичко друго трябва да се остави по домовете. Започна се лудо надпреварване в разпродажба на домашни вещи. Започнаха да се търсят и купуват куфари, раници. Към обяд се разнесе вестта за първото самоубийство. Вътрешният фронт се разклащаше. Това беше една печална и обезсърдчаваща проява. Тръгна се из квартала за успокояване на населението. Картината беше трогателна, неописуема. Отчаянието достигаше до умопомрачение. Майки оплакваха живите си рожби. Зрели възрастни мъже плачеха, вайкаха се, безпомощно се лутаха без цел, без мисъл. Буйни младежи скърцаха със зъби, стискаха юмруци и бяха готови, решени да смажат врага, който не се виждаше, който се криеше в Комисарството, из министерствата. Тъжни и отчаяни погледи. Безпомощни ръкомахания. Сянката на смъртта притискаше утрешните жертви. Тревогата душеше всички. Един показва съобщение под № 2.000, след малко се явява друго съобщение под № 2600. Значи всички ще получат, всички ще бъдат изселени. Към 5 часа събрание. Докладите бяха отчайващи. Еврейската община получила нареждане да уреди специална служба за приемане ключовете от домовете на изселените. Трябвало да се приготвят специални описи. Суматоха обхваща еврейското население. Отчаянието всред народа е безгранично, Приятелите българи обещават безрезервната си подкрепа. Но нито Филов, нито Габровски могат да бъдат намерени. Очевидно е, че се крият. Обаче, по всичко личи, че правителството е решено да проведе акцията си до край. Няма никакви изгледи нито за отмена, нито пък за отлагане на изселването. Въпреки всичко, старото решение остава в сила: обществото да бъде алармирано. Към 10 часа – след полицейския час – смели еврейки посещават Екатерина Каравелова, съпругата на Тодор Александров, Багряна. Натоварват се д-р Буко Леви, Жак Пардов да влезат в връзка с Двореца. Полковник Таджер и други – със синодалните старци. Късно през нощта, като престъпници, като сянки, през малки улички, през дворове се разпръсват заседаващите ръководители на софийските евреи.

На 22 май положението се затегна още повече. Съобщенията продължават да се разнасят. Надеждата, че ще се направят известни изключения за инвалиди от войната, за носители на кръста за храброст, за семействата на трудоваците, се изпаряват. От Лом се узна, че тамошният представител на Комисарството – братовчед на Белев – развивал трескава дейност: училища се изпраздвали, храни са закупували. Малко по-късно друго съобщение от Лом: в пристанището имало раздвижване. Били пристигнали необичайно много параходи с празни шлепове. Паниката всред населението се увеличи, когато се установи, че голяма част от съобщенията насочва хората към дунавските пристанища. Полша се очертаваше все повече и все по-ясно. В същия ден и друго едно обстоятелство допринесе за изострянето на обърканото положение. Селяните почнаха да идват от селата и на безценица да закупуват всичко каквото им попадаше. Извършеният и през този ден опит за влизане в досег с висшите сановници не успя. А знаеше се поло-

жително, че почти всички министри бяха в София. Нервността, безпокойствието, отчаянието се засилваше. Дните минаваха, срокът изтичаше. Подир ден—два изселването трябва да се проведе. Започват да се сбогуват. Семейството на бащата бива пратено в Лом, а това на сина в Русе. А живеят на една и съща улица, в една и съща къща. Единият е получил съобщението вчера, другият—днес. Приживе се разделят и се оплакват. Ще се срещнат ли пак някога и къде? Всички си задават този въпрос, но никой не смее да отговори. Сълзите задавят отговора. Срещат се из улиците за сбогом. Срещат се и мълчат, плачат. Времето лети. Трагичният час наближава. Някои успеват, чрез голям подкуп да издействуват отлагане от 24 до 48 часа. Може би в последната минута нещо да се промени. И единственият разговор, който се чува из улиците е: получи ли вече съобщение?
За кога? За къде? Ръкостискане. Братска целувка. Сълзите запарват очите, задавят гласа. Подир минута—друга подобна среща. Но същите въпроси и същите отговори. Хората се суетят. Бързат да свършат някоя работа, която считат, че е много важна, много належаща. Съобщенията продължават да се разнасят. Някои и други членове на Консисторията, на помощния комитет започват и те да получават съобщения. Броят на тия, които доброволно поеха върху себе си задължението да организират защитната акция, започва да намалява. И те бързат да се подготвят, да изпълнят заповедите, да се сбогуват. Но те все още не губят надежда. Събират се. И както в генерален щаб преди решителното сражение, събират се и решават да мобилизират и последните резерви.

23 май. Цяла еврейска София заприличва на кошер. Съобщенията са почти всички раздадени. С малки изключения—няколко запасни, малцина от граждански мобилизираните, някои чужди поданици—всички вече са получили съобщенията. Кой днес, кой утре, но всички ще бъдат изселени. Дълга опашка в Централната синагога: хората започват да предават описите на вещите, които изоставят. И за какво ли са тия описи? Когато всичко ще бъде изоставено на произвола на съдбата. Ще бъде ограбено, разпиляно. Белев очевидно се гаври. Той даже прави известни отстъпки: на някого продължава срока с ден—два; разрешава даже промяна на град с друг. Но изселването трябва да се проведе. Чиновниците са нахални, нагли. Подиграват се. Все едно—мислят те—дали семейството ще бъде пратено в Германия през Русе или през Лом. Съдбата и на едните и на другите е една и съща. Консисториални членове и общественици заседават непрекъснато от ранна сутрин до късна вечер. Към обед се получава важно съобщение: Дамян Велчев покани в дома си видни общественици българи за да обсъдят и предприемат незабавно решителни мерки в защита на съгражданите евреи. Цвятко Бобошевски заедно с д-р Алкалай обикалят еврейския квартал за да съставят доклад. Щели да присъствуват Никола Мушанов, Димо Казасов, Кимон Георгиев, Никола Петков, Буров и други. Това е вече реален резултат на защитната дейност. Това съобщение беше един светъл лъч всред общия мрак. Надежда обхваща всички. Иосеф Герон докладва за срещата си с д-р Станишев, виден македонски деятел. д-р Буко Леви съощава, че д-р Ханджиев—един от сановниците на Царя—не бил песимист както по-рано и утре, на 24, щял да даде ня-

какъв по-положителен отговор. Екатерина Каравелова обещала да говори с Царя. Митрополит Стефан заявява, че Св. Синод най-енергично ще се противопостави на изселването. Имаше, обаче, и доклади, които бяха неблагоприятни: Царят отсъствува от града и връзка с него не може да се установи. Филов съобщил на приближени, че евреите ще бъдат действително изселени. В дома на Татаров, Белев бил заявил, че съдбата на българските евреи била предрешена. Реши се защитната акция да бъде продължена с още по-големи усилия. До като общественците заседаваха, евреите се тълпеха в Централната синагога. Там беше събрано и младо и старо. Едни чрез молитви, а други чрез буйни речи желаеха да променят хода на събитията. На 24 се канеха да се съберат пак в синагогата за да се молят и за да устроят манифестация до Двореца. Прекрасна майска вечер в София. Бавно залезващето слънце игриво изпраща последните си лъчи, които любопитно проникват в почти изоставените вече домашни огнища. Искат да галят, да ободрят вяло движещите се сенки. И защо ли? А недалече Витоша сивее вече. Все по-сива и по-тъмна. И ето я вече черна, мрачна, мълчалива. Като сфинкс се е надвесила и като че ли гадае над съдбата на обречените вече нещастници. Нощта се спуща вече над града. 9 часа. Полицейският час за евреите. Тук там някой закъснял се прибира. Из улицата той чува само собствените си стъпки. Живота из улиците е замрял напълно. Злокобно спокойствие. Затънали в тъга, угнетени от скръб, осъдените събрани, може би за последен път заедно, роптаят и се бунтуват против злата съдба. В какво са се провинили? Кому е необходима жертвата? Още един ден и изселването започва. Но какви ли не изненади може да готви съдбата?

24 май. Още от пет часа сутринта народът излиза по улиците. Ще има молебен в Централната синагога и след това манифестация до Двореца. Отчаянието се превръща във воля за борба. Ще може ли манифестацията да промени хода на събитията? Целесъобразна ли е една манифестация до Двореца? И то през същото време, когато българската младеж, която се намираше напълно под влиянието и ръководството на националистическите движения, ще манифестира тоже пред Двореца. Могат ли да бъдат предотвратени сблъскванията и инцидентите? И няма ли опасност нашата манифестация да бъде удавена в потоци от кръв? Трябваше да се предотврати бързо и решително едно нещастие, което се надвесваше над главите на софийските евреи. При това, съществуваха изгледи, че давлението, което ще се упражни върху Царя от групата Дамян Велчев, може да има резултати подобни на тия от 9 март, т. е. отменяването на изселването. В 6 ч. сутринта член на подмолния комитет дава нареждане да се затвори Централната синагога и двора на същата. Верни хора останаха на пост и отправяха богомолците към Ючбунарската синагога. В 7 ч. заседание. д-р U. W. донесе едно саморъчно написано писмо от Ханджиев, което трябваше да се подпише от няколко общественици и да се подаде на Царя. Акцията на Дамян Велчев бе в пълен ход. Обсъдиха се обстойно проблемите около манифестацията. Към 9 ч. комисия в състав Самуил Финци, Витали Хаимов и пишещият тия редове, по решение на събраните общественици, се отправи към еврейския квартал за да се внуши на събралите се да изоставят манифестацията. Усилията на тримата успя частично. Манифестацията се забави, и благодарение на това се предотврати сблъскването с полицията и проливането на потоци кръв. Полицаите на Белев и Габровски се развилняха като бясни кучета. Биеха поголовно и арестуваха когото заварваха по улиците. Започнаха да навлизат по къщите и да задържат когото и да било. През течение на целия ден бидоха закарани в концентр. пунктове 412 евреи. Положението се влоши неимоверно много.

Започнаха да търсят общественците. Последните започнаха да се укриват, кой където завари. Конници сновеха из улиците. Цивилни полицаи биеха и вилнееха. Белев сатанински потриваше ръце. Лично разпитваше арестуваните и нарежданията следваха едно след друго. Сомовит. Никакви облекчения. Никакви изключения. Евреите изтръпнаха в предсмъртна конвулсия.

Пристъпи се към изселването. Евреите от София и от някои провинциални градове бяха въдворени на нови местожителства. Предимно в северна България и то в ония градове, които имаха железопътна връзка с дунавските пристанища. Депортацията трябваше да бъде извършена през тях. Но евреите не бяха изселени.

Какво се бе случило и как се дойде до обрата, който именно спаси българските евреи от изселване, от явна смърт?

Следният документ ни дава възможност да узнаем истината:

> IV В 4—010 София, 7 юни 1943
> № 267/43 До Главното Управление на Държавната Сигурност,
> отделение за аташета, Берлин.
>
> ТАЙНО
>
> Предмет: Изселването на евреите от България.
>
> От моя доклад от 5 април 1943 година можеше да се извади заключението, че изселването на българските евреи можеше да се очаква в непродължително време.
>
> През месец април положението взе неблагоприятен обрат. Българското правителство — напълно съобразявайки се в това отношение с намеренията на Царя — пристъпи към изпращането на евреите в трудови лагери, но не и към тяхното изселване. к. м.
>
> Появиха се, обаче, мъчнотии:
>
> а) Добитите резултати не съответствуват на вложените средства.
> б) Невъзможно е построяването на достатъчен брой жилищни помещения за настаняването на работниците евреи.
>
> . . . . . .
>
> Вследствие на извършения на 1 май 1943 год. атентат против радио-инженера Янакиев, чийто автор е вън от всяко съмнение евреина Папо, който впрочем е арестуван, еврейският въпрос стана пак актуален. През същото време в Русе една банда от 7 комунисти, от които шестима евреи, беше арестувана и унищожена. Изтъквайки тия събития, Министърът на Вътрешните работи изрично и съзнателно подчерта ролята на евреите в терористичните атентати. Това той направи през време на неговото добре известно изложение пред пресата, публикувано тоже и в германския печат. Не съществува никакво съмнение, че това интервю бе дадено за да се подготви общественото мнение за

> нови противоеврейски мерки. Комисарят по Еврейските въпроси — и той използва новосъздаденото положение за да предложи на Министъра на Вътрешните работи нови планове за изселването на евреите. Той изложи на полковника от s. s. Данекер двете възможности, които съдържат неговия план:
>
> А) Изселване на всички евреи от България към източните германски територии. Белев мотивира изселването с доводи от Държавна сигурност.
>
> Б) Преселване на 25.000 евреи от София в провинцията в случай, че планът А се окаже неосъществим.
>
> Ако планът А) бъде удобрен и потвърден, то Комисарят по Еврейските въпроси Белев се заема с изпълнението му въпреки съществуващите мъчнотии.
>
> Що се отнася до Министъра на Вътрешните работи Габровски, той не само че удобри изцело плановете на Белева, но лично заяви, че е напълно готов да утвърди изселването на евреите към териториите на изтока. На 20 май Царят прие Габровски на ауденция. (к. м.) Габровски, който напълно беше възприел предложението на своя подведомствен Комисар по Еврейските въпроси Белев, предложи на Царя, като свое предложение изселването на евреите, но Царят реши, че преселването на евреите в провинцията трябва да започне незабавно, а това решение на Царя означава в същност осуетяването на плана А. (к. м.)
>
> (п. п.) д-р Хофман, Бекерле [1]

В останалата част на този интересен и в много отношения важен доклад, подписан от ръководителя на Гестапо в София д-р Хофман и приподписан от германския пълномощен министър Бекерле, подписаният всячески се стреми да докаже и да убеди германското правителство, че както Филов, така и неговите министри, а особено Белев остават верни на идеята за изселването. Подчертавайки абсолютната привързаност на правителство и комисарство към германците, д-р Хофман не твърди същото за цар Борис. Това изтъкване привързаността на едните, и пълното премълчаване на подобна привързаност от страна на Царя е знаменателно. То иде да докаже, че представителите на Райха в София правилно бяха схванали, че до като правителство и комисарство считат, че изселването трябва да се проведе, Държавният Глава продължава решително да му се противопоставя.

Този доклад ни дава възможността да узнаем някои нови факти и да си обясним доста неизвестни до сега обстоятелства.

През мартенските събития Белев и Данекер сключиха спогодбата и Министерският съвет с постановление я потвърди. Съгласието на Царя през март не е било поискано. Тогава, в последната, минута Царят даде заповед за отменяването на изселването. За да се предотврати едно подобно повторно деяние от страна на Държавния Глава, Габровски счете, че е целесъобразно да си обезпечи съгласието и подкрепата на Царя предварително и едва след това да се свика Министерския съвет. Ако министрите бяха убедени, че Царят не ще се противопостави на изселването, тогава те немедлено и без колебание биха свикали Министерския съвет и биха гласували съответното постановление. Но недоверието, което те са хранели спрямо Царя по този въпрос, ги застави да бъдат по-осторожни и съобразителни.

---

[1] Документ N. G. № 2357, изнесен в съда в Нюренберг. Оригинала се пази в архивата на съда. Факсимиле се намира в Centre de Documentation Juif в Париж

След като Белев и Габровски отчняват становищата си, последният се явява пред Държавния Глава. Той напуща, обаче, Двореца напълно разочарован. Той се беше явил пред Царя не само за да му съобщи мнението и становището си по изселването, но и за да вземе неговото съгласие по въпроса. Това беше особено необходимо след поражението през март. Габровски при това поднесе предложението като свое, а не от името и на останалите министри. И в този случай недоверието спрямо Царя заставя Габровски да бъде внимателен. От доклада се узнава, че Царят не възприема становището на своя Министър на Вътрешните работи и вместо изселване извън границите на България, решава интернирването във вътрешността на страната. Габровски докладва на Богдан Филов резултата от водения разговор. Министерският съвет, съобразявайки се с волята на Държавния Глава, не взима под внимание нито становището и оперативния план на Комисарството, нито пък собствените си желания и чувства, и решава:

> 70 постановление на Министерския съвет взето в заседанието от 21 май 1943 год. протокол № 74.
>
> Одобрява се. Възлага се на Комисарството по Еврейските въпроси да пресели съгласно чл. 29 от наредбата от 26 август 1942 год, в населени места из вътрешността на страната живущите в София лица от еврейски произход изключая:
>
> женените за лица от нееврейски произход; граждански мобилизираните; покръстените до 29 август 1942 год., заразноболните.
>
> Присъствували министри: Богдан Филов, Борис Иоцов, Добри Божилов, д-р Константин Партов, генерал Никола Михов, инж. Христо Петров и инж. Васил Радославов.

Очевидно е различието между доклада, представен от Комисарството и решението на Министерския съвет. До като в доклада се говори ясно за „изселване вън от Царството на всички евреи", в постановлението се споменава само за „преселване в населени места из вътрешността на страната". Второ различие. В доклада се говори „за всички евреи", а в постановлението само „за живущите в София лица от еврейски произход". Министерското постановление е взето напълно в духа на исканията и становището на Царя.

Очебиющ е фактът, че Габровски не присътствува в заседанието на Министерския съвет. Отсътствието му е обяснимо. На 20 май Габровски предложи на Царя изселването. Последният не приема настойчивото предложение на своя Министър на Вътрешните работи. Министърът се счита вследствие на този отказ, естествено, бламиран от своя Цар. Да участвува при това положение в заседанието на Министерския съвет, което ще вземе решение, което не отговаря на неговото становище, би било пълно самооплюване. Габровски би трябвало или да не участвува в Министерския съвет, или да си подаде оставката. От двете злини той избра за себе си по-малката: не участвува в заседанието и не подписа постановлението. И този факт доказва, че докладът на д-р

Хофман отразява историческата истина. Заслужава да се подчертае и следния момент:

Радио Берлин съобщава за предстоящето изселване на евреите от България. Радиото е говорител на държавата и съобщенията му имат официален характер. Обаче, на 21 май българското правителство взима решение, което е в пълно противоречие със съобщението на официалния говорител на германското правителство. Като се има пред вид пълната зависимост на българското правителство от германските господари, трябва да се изтъкне, че Филов само под влиянието на някоя институция, която има голямо влияние над него, може да се реши да вземе някое решение, което да не отговаря на становището на германското правителството. Такава сила може да бъде или Народното Събрание, или Царя. Като се има пред вид, какво е становището на болшинството от нар. представители, след бламирването на Пешева, естествено е, че Филов не се е намирал под давление на „нар. избраници". Единственият фактор, който можеше да се наложи на министрите и да предпише какво решение да вземе Министерският съвет бе само Царят. Радио Берлин съобщава за изселване. Царят е за преселването във вътрешността. Министрите, при всичко, че са сторонници на изселването, се подчиняват на волята на Царя и решават преселването във вътрешността.

Съдбата на българските евреи беше решена за втори път, в съдбоносните 24 часа между 20 и 21 май 1943 год. До 20 май бе в сила решението на Комисарството и на отговорния Министър на Вътрешните работи Габровски, според което евреите трябваше да бъдат изселени извън пределите на царството. А на 21 май имаме ново положение, което предвижда преселването в провинцията. През течение на тия 24 часа, когато се премина от едното становище към другото, се състоя именно съдбоносната среща между Царя и Габровски. И в нея Царят реши преселване, а не изселване. Ако Държавният Глава би се съгласил с Габровски и би възприел неговото предложение, т. е. планът А, тогава до края на септември 1943 год. всички евреи трябваше да бъдат изселени. НО ЦАРЯТ РЕШИ ПРЕСЕЛВАНЕТО, т. е. ПЛАНЪТ Б, и С ТОВА СЕ ОСУЕТИ ПЛАНА А. Становището на Царя бе ясно, решително и съдбоносно. Ако Царят не би бил решителен противник на изселването и не би се изказал категорично против него, тогава правителството би удобрило доклада на Белев и Габровски и евреите щяха да бъдат изселени, т. е., изпратени в Полша, което означаваше сигурна смърт.

В своя дневник Филов привежда ново доказатетство за становището на Царя. Той отбелязва:

> „26 май — сряда.
> От шест до седем и половина при Царя на Московска. Удобрява напълно мерките против евреите". ¹)

Кои са тези мерки, които се удобряват от Царя?

На 26 май преселването на евреите от София в провинциалните градове беше започнало. До тази дата на Царя беше безспорно съобщено съдържанието на Министерското постановление, по силата на което софийските евреи следва да бъдат преселени в провинцията, а не изсе-

---

¹) в-к „Народен съд", София 1945, бр. 3 стр. 5.

лени извън пределите на държавата. Независимо от това, частните секретари на Държавния Глава—някои от които бяха в досег с евреите—му докладваха, че евреи се изпращаха не само в крайдунавски градове, но и в такива, които се намираха и във вътрешността: Дупница, Хасково, Карнобат, Преслав и т. н. Освен това за Сомовит съобщения не бяха връчени. Само арестуваните бяха изпратени в това малко крайдунавско пристанище. От всичко това Царят можеше да извади заключението, че се изпълнява заповедта, която той на 20 май даде на Габровски: т. е. преселване в провинцията, а не изселване от страната. Мерките, които се прилагаха против евреите целеха изпълнението на неговата заповед. И тези именно мерки Царят удобрява и съобщава на Филова, че ги удобрява.

На 7 юний, когато преселването бе почти завършено, представителите на нацистките институти в София, бързат да докладват на централните власти в Берлин. Както пълномощният министър Бекерле, така и аташето по полицията д-р Хофман с подробни и доста обширни доклади се стремят да изложат и обяснят разигралите се през втората половина на май събития в София. Становището на Царя заема важно място в доклада на полицая д-р Хофман. Той докладва:

> „... Може да се допустне, че Царят на българите... ще си даде сметка какво преселването на евреите от София в провинцията, не ще бъде нищо друго освен мерка предназначена да подготви изселването към територията на Изтока...“ 1)

Характерното в доклада на д-р Хофман е, че на 7 юни, когато евреите бяха вече преселени в провинцията, той все още е убеден какво Царя продължава да бъде противник на идеята за изселване. И поради това той докладва: „Може да се допустне, че Царя ще си даде сметка“. Това значи, че Царя за в бъдеще, може да си даде сметка, какво „преселването подготвя изселването“. Това означава, че на 7 юни Царя „не си е дал още сметка“, и продължава да счита, че преселването е преселване, а не подготовка за изселване. И ако Царят продължава „да не си дава сметка“, тогава не ще може да се пристъпи към изселването. Това значи още, че д-р Хофман косвено признава, че до като Царя не си промени становището изселване не можа да има и че орицателното становище на Държавния Глава е съществената пречка за провеждането на изселването.

И Бекерле на свой ред изпраща доклад и в него четем:

> Германска легация София, 7 юни 1943
> А 624/436
> До Министерството на Външните работи,
> Берлин.
>
> Предмет Еврейски въпрос в България
>
> ....
>
> Аз впрочем ви моля да повярвате, че моите служби вършат всичко което им е възможно за да се дойде до радикалното разрешение на еврейския въпрос чрез определените за тази цел средства.
>
> ....

---

1) Документ N. G, No 2357 публикуван в ,,La persécution . . .“ présentée a Nuremberg om Nenri Monneray, Paris, 1949, стр. 251.

> Що се отнася до стопанската производителна способност на евреите, трябва да ви изтъкна, че Царят, както и председателят на Министерския съвет и други компетентни личности, нееднократно са изтъквали значението на този фактор за икономическия живот в България. Не съществуват оплаквания за слаби резултати добити от евреите в тяхната работа при построяването на мостове и шосета. Не трябва да се отдава голямо значение на аргументите на Еврейското комисарство. То е съставено от хора, които принадлежат на опозиционно течение. (№ 17)
> Обратът в хода на събитията през последно време потвърждава – не за първи път – моите разбирания...
> Понеже евреите принадлежат в по-голямата си част на работната класа и са общо взето по-работливи от другите в страната, българското правителство има право, според мене, да гледа на еврейския въпрос от гледна точка различаваща се от нашата... Трябваше освен това да се предвиди – което впрочем е настъпило вече – че участието на евреите в атентатите, тяхната комунистическа дейност, както и неприязънта им към силите на Оста ще има за резултат засилването на противоеврейските мерки...
>
> ....
>
> След като бъдат преодоляни техническите пречки... може би да се очаква в близко време изселването към източните провинции... [1])

Ако сравним докладът на Бекерле с телеграмата на Рибентроп след срещата му с Царя, ще видим, че неговото становището е последователно и прямолинейно. За Царя евреите са необходими за стопанския живот на страната. Той е подчертал това и пред Рибентроп. И Бекерле изтъква, че Царят нееднократно е подчертавал значението, което евреите имат за стопанския живот на страната. Подчертавайки ролята на този стопански фактор, Царят заема позиция, която е неатакуема. Германците наблягаха тогава особено върху голямата необходимост от напрягане на всички работни сили, както за увеличаване на производството, така и за построяването на шосета и пътища. Царят застава на същата база и използвайки германския довод обяснява и защищава становището си за нуждата от българските евреи за българското стопанство. Германците мъчно биха могли да му противопоставят разумни доводи и трябваше, ако и привидно, да се съгласят с него. Даже и самият Рибентроп твърди, в споменатата от нас по-горе телеграма, че не е спорил основно и обстойно с Царя върху неговото становище. Благодарение на твърдо защищаваната от него позиция Царят можа да запази и да спаси българските евреи от изселване.

От двата доклада на германците от София може да се извлече заключението, че германците все таки не губят надеждата, какво рано или късно евреите ще бъдат евакуирани.

Благодарение на създадените с чужбина връзки, евреите от България постигнаха през юни озезателен резултат.

Още през януари 1943 г. Яко Барухов използва връзките, които имаше с швейцарската легация, (като представител на Еврейската Агенция); за да влезе във връзка с дописника на Швейцарската Телеграфна агенция. На последния Яко Барухов, след като обстойно обрисува опасностите, които грозят българските евреи, предложи да заинтересува централните институти на Международното бюро на Червения Кръст в Женева да се застъпят за българските евреи, пред Царя, пред правителството и пред всички институти, които швейцарците намерят за добре. Дописникът обеща пълната си подкрепа. Той удържа на думата си. През месец юни 1943 год. делегация на Международния Червен Кръст пристигна в София. По този повод Бекерле съобщава телеграфически:

---

[1]) Nenri Monneray : „La persécution . . .“ Paris, 1949, стр. 255.

> До Централното бюро на
> Държавната Сигурност - Отделение на Аташетата,
>
> София 24 юни 1943 год.
>
> Берлин
>
> 1) Евакуацията на евреите от София в провинцията може да се счита за приключена. Около 20,000 евреи бидоха евакуирани.
>
> 2) Речта на Калай (№ 18) указа влияние върху държанието на правителството.
>
> 3) Преди няколко дни цар Борис прие делегация от Червения Кръст водена от швейцарския полковник Шапуиса. Трябва да се приеме, че е бил разискван еврейският въпрос.
>
> 4) Поради горните причини германската легация смята, че за сега няма място за упражнение на никакво давление от германска страна върху българското правителство относно евакуацията на евреите към териториите на Изтока.
>
> Поради общо-политически съображения и имайки пред вид манталитета на българина, евакуацията на евреите трябва да се представи като желана от самото българско правителвтво и изизпълнена съгласно собствените му решения".
>
> Хофман, Бекерле 1)

Германските представители в София не дават никакви подробности относно водения разговор между Царя и швейцарците.

Точка четвърта на доклада, обаче, ни дава възможността да извадим заключение какви мисли са обхванали германските представители в София, след като им е било докладвано съдържанието на разговора. Те се изказват недвусмисленно и ясно. Считат, „че нямало място за упражнение на никакво (в оригинала — **keinerlei**) давление от германска страна върху българското правителство относно евакуацията на евреите". Това ново становище на германците в София е резък обрат в техната политика и пълно отстъпление. До тогава те не бяха престанали да считат, че давлението е необходимо. След срещата застават на становището, „че нямало място". Очевидно, през време на разговора си с швейцарците Царят постоянствува на старото си становище, а именно, че той е решен да не предава евреите на германците. При това постоянство проявено от Царя, германските дипломати считат за уместно да съветват преустановяване давлението и да дочакат времето в което българското правителство по своя инициатива ще се реши да проведе изселването.

Царят умира през последните дни на м. август 1943 год. Още преди погребението Вагнер — един от висшите чиновници в отделението по Ев-

---

1) **Документ N. G. No 2753. Оригинала се пази в архивата на съда в Нюренберг, а факсимиле в Centre de Documentation Juif, Париж.**

рейските Въпроси в Берлин – изпраща следното писмо до Калтенбрунер, генерал в полицията:

> До **S. S. Obergruppenführer** и генерал на полицията д-р Калтенбрунер, Берлин 31 август 1943
>
> Централното управление на Държавната Сигурност на Райха нееднократно е внушавало на Министерството на Външните работи да засили давлението си върху българското правителство, що се касае до еврейския въпрос, за да се добие най-после, колкото е възможно по-бърже, разрешението на еврейския проблем, като се евакуират евреите към териториите на Изтока.
>
> ....
>
> А освен това наложително е да дочакаме развитието на нещата в България след смъртта на цар Борис.
>
> ......
>
> Хайл Хитлер Ваш напълно предан, Вагнер [1].

Защо Вагнер желае да дочача развитието на нещата в България след смъртта на цар Борис? Висшият чиновник Вагнер знае, че Царят е бил против изселването, следователно с неговата смърт се премахва голямата пречка и поради това желае да се дочака развитието на нещата.

Още през юни 1943 г. настъпи сравнит. успокоение и за изселване не се говореше тъй настойчиво, както по-рано. Правителството на Филова претърпя през май повторно поражение. След неуспеха си през март, то–както видяхме–жестоко наказа Пешева, целейки чрез това да сплаши опозицията и да предупреди Царя. То, обаче, не постигна траен и реален резултат. Опозицията не взе под внимание случая с Пешева. Тя в критичния момент разгъна с широк размах всичките си сили и се притече – чрез акцията Дамян Велчев – в помощ на евреите. Царят, от своя страна тоже не се съобрази ни най-малко с наказанието наложено на Пешева. Той без да дочака акцията на българските общественици, резко застана на заетата от него от по-рано позиция – непредаването на евреите от България на нацистите и се противопостави още един път на правителството си. Комисарството на Белев и правителството на Филов бидоха отречени и всецело бламирани. Те при все това биха продължили усилията си за осъществяването на изселването, ако биха могли да разчитат на успех. Изгледите, обаче, бяха неблагоприятни, защото обществото бе будно и Царя не отстъпваше. Към всичко това трябва да се прибави и новата тактика на германските представители в София. Те считаха, че „за сега няма място за упражнение на никакво давление от германска страна върху българското правителство относно евакуацията на евреите към териториите на Изтока". Освободени от давлението, възпрепятствани от Царя и общественици, правителството зачака „по благоприятни дни" и идеята за изселването постепенно губеше своята актуалност. Твърдото държание на Царя държеше в респект правителството, Комисарството и германците.

Но и след смъртта на Царя евреите от България не бяха изселени. Причините за това са разнообразни и понеже тяхното разглеждане не е предмет на настоящия труд, то само с няколко думи ще се спра върху тях.

---

[1] Jacques Sabile: „Le sametage" des juifs в „Le Mond Juif" Париж, май, 1950, стр. 8.

През септември 1943 год. и за най-заслепените политици от силите на Оста изходът на войната беше очевиден. Военните сили на противниците на Оста бяха в общо настъпление. Американците и англичаните бяха се справили с германци и италиянци в Африка и бяха пренесли военните действия в Европа. Германците бяха в този сектор на войната в общо отсъпление. На Източния фронт положението на германците беше катастрофално. Руските войски нанасяха поражение след поражение над германците и след Сталинград съдбата на хитлеристките войски в Източния фронт бе решена. Притиснати от Запад и от Изток, поражението на силите на Оста бе само въпрос на време. Обратът по военните полета застави по-далновидните политици на сателитните държави да бъдат по-осторожни и в своите отношения спрямо евреите. При това в България след смъртта на Царя правителството бе поето от хора, които не бяха безусловно заангажирани в крайното провеждане на всички противоеврейски закони. Габровски не беше вече министър на Вътрешните Работи, а и Белев бе сменен с магистрата Стомоняков. И Данекер не беше вече в София. А и германците не упражняваха вече същия натиск над българското правителство, както преди месеци.

В началото на 1944 год. натискът на еврейския помощен комитет в Ню-Иорк; под вещото ръководство на Жак Асеов и на неговите другари се засилваше все повече и повече. Благодарение на планомерна и вещо развита политическа дейност, комитета успе да привлече към сътрудничество важни политически фактори, като М-вото на Външните работи във Вашингтон и др. подобни. Българският пълномощен минстър в Анкара се намираше под постоянен натиск. Давлението бе толкова силно щото д-р Хофман се виде принуден да признае, в състоялата се конференция на експертите по еврейските въпроси на 3 и 4 април 1944 г., че

> „Българското правителство води по еврейския въпрос твърде лоялна политика" . . .[1])

Но той счита, че трябвало да се засили пропагандата чрез нови методи. Трябвало да се привлече Димитър Андреев и т. н.

Констатацията на д-р Хофман идва да докаже, че българското правителство, очевидно под напора на упражненото над него давление и съобразявайки се с военно-политическото положение, започва да се отнася по-лоялно спрямо евреите. По такъв начин, то бавно, но положително се отдалечава от идеята за изселване на българските евреи.

Глава VI

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В историята на малочисленото българско еврейство периодът на нацисткото господство в България, бе най-критичния и пълен с премеждия, опасности и трагизми. На два пъти българското правителство беше решило да предаде българските граждани – евреи на германските си господари – хитлеристките палачи. Първият път трябваше да се предаде една част, а втория път – всички. И ако българското правителство би успяло в своите замисли, тогава българското еврейство би престанало да съществува и може би само неколцина „щастливци“ щяха да бъдат единствените свидетели евреи на кървавата трагедия на 50-хилядното еврейство от България.

---

[1] Henri Monneray: „Les pèrsecutions des juifs en France . . ." Париж, 1947 стр. 288.

Спасението на евреите от старите предели на България, по време на нацисткия режим в тази срана, представлява крупен факт в историята на еврейството въобще. Не се касае само до спасението на една твърде малка част от европейското еврейство, когато намериха смъртта си в смъртоносните лагери на Полша повече от шест милиона наши братя. Величината на въпросното събитие, неговото особенно и голямо значение, се състои в самия факт, в голия и безспорен факт, че именно и само българското еврейство можа тогава да избегне изселването в Полша. От тази гледна точка изяснението на причините, които са способствали и на които се дължи спасението на българското еврейство, представлява голям научен интерес, който надхвърля рамките на историята на българското еврейство от тази епоха. То, без никакво съмнение, се издига до величината на принос от капитално значение за историята на евреите от Европа въобще.

Но българското еврейство уцеля. И то уцеля след упорита и титаническа борба.

В тази грандиозна по своите размери, драматична в своите действия, епохална в своята същност и щастлива по своя завършек борба взеха участие няколко фактори: евреите в България, еврейски институти и личности в странство, българският народ, цар Борис III, антисемитското правителство на Филов в България и хитлеристкото зло чрез своето правителство в Берлин и агентите му в София.

Злият гений, подбудителът, мотора в тая борба бе Хитлер. Той и неговите „ученици“, неговите агенти, неговите последователи, и неговите пипала,— всички те носители на неговите идеи за физическо и тотално унищожение на евреите. Чрез конференцията в Берлин, чрез систематическата и планоморна писмена и устна пропаганда в България, чрез богати подкупи и скъпи подаръци, чрез морално и материално давление над български министри, народни представители, интелектуалци, чрез ласкателства и интриги, чрез натиск и заплашвания — чрез всички средства до които може да прибегне една покварена и деморализирана власт, която иска на всяка цена да постигне пъклените си замисли, хитлеристите са се стремели да повлияят и покварят българския народ и да задължат българските властници да предадат евреите от България на германския молох. Антисемитските вестници, списания, брошури, книги — почти всички подобни печатни издания са били внесени от Германия, преведени от немски, преписани от една литература, чиито автори са били дегенерирани литератори, достойни ученици и последователи на изродите способни да изгорят на публично аутодафе в Германия (и то в XX век. . .) най-голями и вечни ценности на световната литература и на човешкия гений.

Чиновниците на Еврейското комисарство в България са били обучавани в Германия — в тази покварена нацистка среда. Антиеврейските закони в България бяха превод — и то лош и неграмотен превод — от германските, от нюренбергските закони. Те — фрицовете — се стремяха всячески да посадят в здравата българска почва отровното, гнилото, разлагащето се, вонящето хитлеристко „цвете" — националсоциализъма.

Тези, които се подадоха на хитлеристкото влияние бе само правителството на Филов и неговия антураж. Но те управляваха страната с груба сила, с терор. Безволна играчка в ръцете на хитлеризъма те сляпо изпълняваха всички нареждания на своите господари. Гласуваха противоеврейски закони, издаваха наредби, ограничаваха правата на евреите. Сключиха спогодбата с Денекер и на два пъти бяха съгласни и решени да предадат евреите. Но както първия път така и втория — те бяха достатъчно силни за да се наложат на евреите, но и достатъчно слаби за да не могат да се противопоставят нито на германците, нито пък на Царя. Играчка в ръцете на по-силните от него, правителството на Филов беше се превърнало в сурогат на суверенно правителство на един свободен народ. Но то би успяло ако не трябваше да преодолее противодействието и непреклонната воля на цар Борис да спаси българските евреи, както и съпротивата на съзнателни българи. Правителството на Филова не можа да строши костеливия орех — българските евреи.

А българските евреи бяха костелив орех. Те не се подадоха. Още когато се заговори за хитлеристка опасност, евреите в България преминаха към активна замозащита. Откърмени в ционистическа концепция и борческа традиция в тях се разви естественаволя за борба. Те се бориха смело. Не си послужиха нито с подкупи, нито с молби. Чрез изложения до Народното Събрание, чрез меморандуми до министри, чрез широко развита обществена дейност, те защитиха своите права като граждани на страната и като свободни хора. Когато положението се отегчаваше и условията за легална борба намаляваха, те преминаха и към подмолна дейност. Възможностите бяха малки, но величието на делото даде криле на тяхната борба. Те трябваше да държат будно българското обществено мнение. А това не беше леко. Българското еврейство не падна духом и не скръсти ръце нито през периода на изселването, нито из трудовашките лагери, нито в Сомовит — никъде. Но евреите в България успяха, защото се бориха смело и съумяха да привлекат и организират за тази гигантска борба всички приятелски среди всред българския народ.

Този млад и малочислен народ не иска да си лепне петното на позора. Той се противопостави на пъклените намерения на едно самозабравило се и продажно правителство. И селячество, и работничество, и интелигенция, и част от запасното войнство начело с Дамян Велчев, и духовенство, и македонци, и политици, пък даже и някои нацистко настроени общественици като Димитър Пешев, Кюсеиванов и др. Съзнателната част от народа се издигна на онази висота, на която застава един честен и морално издигнат народ, когато трябва да защити своята чест и своите съграждани. Би ли могъл евреинът от България да си представи каква би била неговата съдба — даже в случай, че българските евреи не биха били изселени — ако обкръжаващите го българи бяха неприязнено настроени? Не биха ли се повторили в България изстъпленията от Ромъния? Не биха ли били мнозина евреи избити из улиците? Могат ли българските евреи да забравят, че когато се наложиха крайните ограничения и свободата на движението бе сведена до минимум, простият, обикновеният българин от улицата предлагаше — въпреки грозящата го опасност – услугите си за да смекчи отчасти поне злата участ на съгражданите си евреи? Могат ли българските евреи, които са имали щастието през онази мрачна епоха да живеят в затънтени и забравени селца, да забравят гостоприемството, добродушието, отзивчивостта на коравия, на затворения в себе си български селянин. Този изблик на човеколюбиви чувства бе естесвен и непринуден. Ненуждно е да повторим всички прояви в естествената и самоотвержена борба на българите. Но има ли подобен случай в историята на друг народ, щото един подпредсед. на Народното Събрание да поставя на карта не само цялата си политическа кариера, но и бъдащето си за да спаси съгражданите си евреи? А такива прояви оставят като златни страници в историята на човечеството.

Но всички тия прояви биха останали само великолепни прояви на човешката добродетел и не биха имали никакви практически резултати, ако на престола на българската държава не би седял цар Борис III. Не можем да знаем какви бяха неговите подбуди (№ 19). Впрочем в дадения случай това не е и от голямо значение. Делата му – спасението на българското еврейство е същественото В основа на до сега известните документи може да се твърди, че ако Царят не би упражнил своите права като суверен, българското еврейство би било днес само едно историческо понятие. Проявата на Пешев бе смела и целеше спасението на българските евреи, но ако Царят не би заповядал на Габровски да освободи арестуваните евреи и да отмени изселселването, тогава Пешевата акция не би имала никакъв практичен резултат. Заповедта на Царя осмисли акцията на Пешева. По-късно, през м. май, пак на Царя се дължи спасението на българските евреи. Без да дочака писмото на групата Дамян Велчев, без да се е знаело, че ще се устрои каквато и да била манифестация, Царят в срещата си с Габровски изрично и недвусмислено се обявява против изселването. Ако Царят би желал да предаде българските евреи на германците, тогава нито манифестацията би имала някакво реално значение и резултат, нито писмото на политиците и военните би могло да окаже някаква действителна помощ на българските евреи. Месеци преди акцията на Пешев и ген. Дамян Велчев, Царят беше вече заявил на могъщия Рибентроп – аз не ще предам българските евреи на германския молох. Царят не желае да предаде евреите на германските палачи и иска и полага всички усилия за да ги спаси. Той отстоява с твърдост тази своя позиция. И тази негова твърдост, тази негова действително ТВЪРДА политика по този въпрос, може да се сравни и по нищо не отстъпва на твърдостта, упоритостта и категоричността, с които той до края на живота си не е изпратил българска войска да се бие срещу Съветска Русия. Голяма и пълна мистерия цари още и до днес над въпроса дали цар Борис не е заплатил с живота си за тази своя твърда политика. Но някой ден историята ще хвърли повече светлина, и може би, ще разкрие истината около таза загадъчна смърт. Царят на българите остана през течение на цялата война верен, последователен на себе си, на своето неотменно решение – да не предаде българските евреи, да ги спаси. И той ги спаси.

Нека обективният читател отговори на двата въпроса: 1. каква би била съдбата на българските евреи, ако Царят не би наредил на 9 март до Габровски да отмени изселването и: 2) биха ли останали българските евреи живи, ако Царят би възприел на 20 май 1943 год. предложението на Габровски и би се съгласил с изселването им в източните провинции на Германия. Само след като се отговори на тия два въпроса, ще става ясно и ще може да се каже, какво дължат българските евреи на цар Борис III.

Историята е суров, но справедлив съдия. Автентичните документи ще дадат възможност на историка на еврейството в България да отреди на цар Борис III онова място, което той по заслуги ще следва да заеме.

Документи и бележки

№ 1. През 1946 г. Мишо Левиев издаде в София книга под заглавие „Нашата благодарност". В нея са публикувани почти всички речи, както и изложения, меморандуми и др. които сдружения и лица са подавали до различни институти в България в защита на правата на евреите. Странно впечатление, обаче, прави обстоятелството, че Левиев, като че ли напълно съзнателно премълчава смелата борба, която води Никола Мушанов в полза на евреите, като не предава нито една от магистралните му речи, които той държа в Народното Събрание против различните антиеврейски закони. Стойността на книгата би била наистина по-голяма, ако тя би обхванала прояви на всички български общественици, без разлика на тяхната партийна принадлежност.

№ 2. На тази манифестация се дава различна преценка. Едни са наклонни да видят в нея една проява на героизъм и смелост на българското еврейство, които граничат едва ли не до геройството и саможертвата, които проявиха нашите братя от варшавското гето в епохалния им бунт против нацизма, докато други виждат в нея проява, която можеше да увреди на евреите в София.

Трябва да се познават добре фактите, за да се приеме едната или другата теза, или въобще такава, която най-правилно отговаря на действителността.

По време на предметната акция, софийското еврейство беше крайно възбудено. Предстоеше неговото изселване от София. Това се извършваше след безуспешния опит за изселване на част от българското еврейство и след самата депортация на еврейството от новите предели на страната. Отчаяната маса можеше да бъде предмет на всяка акция, която, който и да е би пожелал да предприеме. В такъв момент на отчаяние, всяка подхвърлена мисъл, дори всяка случайна идея, може да бъде подета от масите. Такава мисъл, такава идея се появи спонтанно. Това беше идеята за една внушителна манифестация, която да раздруса обществото и то в деня на българския национален празник. Тя се проведе неорганизирано. Просто, някои сметнаха, че трябва да се направи нещо и подканиха народа към това. Различните инициатори имаха пред вид различни цели.

Няма съмнение, че по своята същност, така както масите разбраха, манифестацията беше проява на едно желание за протест, стремеж за акция. Безспорно, в онези дни, подемането на такава акция, извършването на такъв протест, можеше да срещне тежкия и много суров отговор на властта. Всички данни сочат, че ако някои от инициаторите си даваха достатъчно сметка за такъв отговор, то участвуващата маса нямаше достатъчна представа за това. И все пак, дори общото разбиране, че акцията можеше да срещне една или друга съпротива от страна на властта, трябва да квалифицира стремежа да се излезе на улицата като едно геройско дело. Обаче, трябва да се подчертаят нейните слаби страни. Наистина, манифестацията беше проведена при недостатъчно организация и без предварително отчняване на нейните цели. Далеч не се обсъди какво трябва да бъде поведението на манифестантите при поява на полицията. И факт е, че при първото подухване на вятъра, акцията рухна и се провали. Манифестантите се пръснаха при първия досег с органите на властта. Никой от нейните инициатори не взе лично участие в манифестацията, не остана на самото място, не се опита да защити акцията, не дръзна да прояви и най-слабата съпротива. Никой от тях, а още по-малко това можеше да се иска от масата, не извърши делото на саможертва, на геройството до край, което в подобни случаи само по себе си създава и спечелва общественото мнение.

Следователно, от гледище на нейния замах – да се излезе на улицата, да се протестира, да се извърши нещо, акцията е положителна и представлява една проява на волята и желанието на софийското еврейство за едно или друго геройско дело. Обаче, от гледище на нейната неорганизираност, лекомислие, манифестацията е уязвима, до степен, че значително засенчва нейния замах. Манифестацията не прояви саможертвата на соф. еврейство и от тази гледна точка и дума не може да стане за каквото и да е сравнение с героизма проявен в бунта на братята ни от варшавското гето.

№ 3. На 24 май 1943 г., към 11 часа сутр. униформени и цивилни полицаи нахлуха в еврейския квартал. Еврейската манифестация се разпръсна. Полицаите арестуваха из улиците безразборно, който им попадне, към 250 души. Към обед те започнаха да нахълтат из еврейските къщи и без повод и причина задържваха и арестуваха без разлика на възраст, всекиго, който им попадаше. След като им нанасяха жесток побой натоварваха ги в камионетки и ги закарваха в училището Фотинов. По такъв начин бидоха задържани още към 120 души. Надвечер и през течение на нощта полицията пристъпи към арестуване на предварително набелязани лица: общественици, духовни лица, интелектуалци и др. Общо към 50 лица. До към полунощ агентите на Белев арестуваха общо 412 невинни евреи от София. Тия данни ми са съобщени от г. Борис Таджер, който през оная епоха бе член на Синагогалното Настоятелство в София.

№ 4. Постановлението с което биде удобрено споразумението Белев—Данекер има следното съдържание:

127 постановление на Министерския съвет, взето в заседанието му от 2 март 1943 г., протокол № 32.

> За Комисарството за Еврейските въпроси. На основание чл. 1 от Закона за възлагане на Министерския съвет да вземе всички мерки за уреждане на евр. въпрос и свързваните с него въпроси, одобрява се следното:
>
> Възлага се на Комисаря за Еврейските въпроси да изсели от пределите на страната в споразумение с германските власти до 20,000 души евреи от новоосвободените земи.
>
> Присъствували министри: Богдан Филов, Петър Габровски, Борис Йоцов, Добри Божилов, Никола Михов, Никола Захариев, Христо Петров, инж. Д. Василев, инж. В. Радославов.
>
> Настоящето постановление не подлежи на обнародване в Държавен вестник.

№ 5. Естествено и логически се налага въпроса: защо средите около Консисторията на евреите в България са създали и настойчиво разпространили легендата за манифестация на българи в София през май 1943 г.

Спасението на евреите от България е факт, който чакаше своето обяснение. Този исторически факт не може да бъде резултат нито на случайни причини, нито пък на „чудеса". Трябваше да се открият истинските причини, които доведоха до факта – спасението на евреите – и да се докаже каузалната връзка между причината и последствието.

Консисториалните кръгове биха могли да допуснат въз основа архивния материал, който се намери в Комисарството, или в различни държавни учреждения в София, както и от документите, които се изнесоха в Нюренберг, и от архивите на **Centre de documentation juive** в Париж, че именно цар Борис чрез заповедта си на 9 март и на решителното си становище на 20 май осуети изселването. Непосредствената причина значи за спасението бе поведението и действията на Царя. Обаче, тези деяния на Царя те не можеха да признаят като причина за спасението, защото това би било в абсолютно противоречие с тяхната комунистическа доктрина и не би съответствувало на общата линия, която следваше правителството на България. Царят и като човек и като институция трябваше на всяка цена да бъде дискредитиран и очернен пред общественото мнение и историята. Следователно, понеже деянията на Царя не можеха, поради тактични и партийно-политически съображения, да бъдат признати като действителна причина за спасението на евреите, трябваше да се потърсят и изтъкнат други. Руската победа при Сталинград и победоносното напредване на руската армия можеше да бъде изтъкната като изключителна причина за спасението. Но на кръговете около Консисторията трябва да им е било повече от ясно, че руската победа не можеше да бъде сочена като единствена и съществена причина, която би могла да укаже такова влияние върху събитията в България, щото да се отмени изселването. Защото след Сталинград и след победите на руската войска бидоха изселени и унищожени унгарски, бидоха избити ромънски евреи. Защо руската победа да укаже такова съдбоносно влияние върху хода на събитията в България, а да не въздействува абсолютно никак върху положението в Унгария, Ромъния. Консисториалните среди съзнаха, че мъчно би могло да се изгради абсолютна каузална връзка между победата при Сталинград и спасението на евреите от България.

Понеже евреите само от България бидоха спасени, трябваше и причините да бъдат такива, които да изхождат изключително от българската действителност. Причина, която отговаря на тази предпоставка можеше да бъде акцията на Пешев през месец март или тази на Дамян Велчев през м. май, или двете заедно. Поставянето, обаче, на преден план действията на тия лица, криеше в себе си голями неудобства. Единият беше отявлен германофил, десничар, а другият беше станал **persona ingrata**. И двамата не принадлежаха към левичарски течения. Партийно политически съображения не можеха да позволят на хората около Консисторията, щото на действията на подобни лица да се отдаде историческата заслуга за спасението на евреите от България. Би било нетактично такива личности да бъдат превърнати в герои. При това положение на нещата, като причина за спасението трябваше да се изтъкне някой друг фактор, който от една страна да бъде чисто български, а от друга по концепция и по политико-обществена същност да бъде близък на управляващите след 9 септември в България политически среди. Такъв фактор можеше да бъде широката народна маса и по-специално прогресивните елементите всред нея.

Но този фактор – поради обективни и субективни причини – не се прояви нито през март, нито през май 1943 год. по начин, който преко да наложи на правителството Филов да изостави решението за изселването, и впоследствие да заеме, благодарение на своята акция, ролята на спасител. Но понеже този фактор трябваше на всяка цена да играе ролята на първопричинител на обрата и да фигурира в историята на евреите през хитлеристкия режим като спасител на евреите от България, измисли се легендата за манифестацията на българите през май 1943 г. в София. Тази легенда безспорно „изпълва една празнота“. Разпространи се слуха за една манифестация, която никога не се е състояла. Чрез това се цели да се постигне следния резултат: евреите от България трябваше да бъдат изселени в Полша, никой не можеше да им помогне, но „манифестацията на българите“ наложи на правителството да отмени изселсването. Вследствие на това, като спасители се явяват „манифестантите българи“, „прогресивните народни маси“.

Даже ако се приеме, че измислената манифестация на 24 май 1943 год. изигра решителна рол, тогава остава открит въпроса – кой спаси евреите от старите предели през март 1943 г. Тогава „българска манифестация“ не е имало, „прогресивните сили“ не бяха се проявили. Имаме акцията на Пешев, която съвсем не е дело на прогресивни сили. Той е десничар – фашист.

Легендата за „българска манифестация“ е измислена и скроена изкуствено и с определена тенденция. Целта, която преследват нейните автори е достатъчно прозрачна.

№ 6. През 1919 год., когато част от евреите, както и от българите считаха още ционистите за лоши граждани и твърдеха, че ционизмът е несъвместим с патриотизъма, Царят отправи на 9 Септемви 1919 год. следната телеграма:

> Д-р Рималовски, председател българските ционисти.
> С истинско задоволство приех приветствията, които ми отправяте по случай деветата конференция на българските ционисти. Моята от сърдце благодарност. Моите най-добри чувства към българските ционисти, които винаги са били добри граждани.
>
> Царят

№ 7. Италианското спитание „Europeo“ № 24 от 1949 год. печати писмо от Иосеф Хасон от Иерушалаим, в което се казва, че на една еврейска делегация, която била се явила пред Царицата с молба да се застъпи пред правителството, за да не бъдат изпратени в Полша 90 бременни жени от Беломорието, последната била заявила, че в преследването на евреите тя виждала Божие наказание. г. Иосеф Хасон твърди в писмото си, че сведенията за тая среща той бил получил от полковник Аврам Таджер.

г. полковник Таджер, в присъствие на общи приятели, ми заяви, че той никога не е съобщил подобни неща на г. Хасон и не би могъл впрочем да му разправя работи, които никога не са ставали. За подобна среща никой нищо не знае. Полковник Таджер не може да си обясни, как

г. Хасон си позволи да замеси името му в една напълно измислена история.
Верното е, че въобще, никаква еврейска делегация не се е явила пред Царицата с каквато и да е молба.

№ 8. През време на мартенската акция, членове на помощния комитет са били във връзка с Папския нунций в София. Той бе посетен от Давид Ардити, от д-р **Y. Z.** и на два пъти от пишущия тия редове. Срещите са ставали в неговата канцелария, след работно време и при пълна конфиденциалност. И при все това отговорникът на Гестапото е докладвал за тях в Берлин — което показва с каква добре организирана шпионска мрежа е разполагал той в София.

№ 9. Споразумението Белев—Данекер, чието факсимиле притежаваме, се публикува за пръв път в своята целост. В оригинала изречението „от новите български земи Тракия и Македония“ е зачеркнато с мастило. Споразумението е подписано на пишеща машина.

Споразумение

за изселването на най-първо от новите български земи Тракия и Македония 20.000 евреи в германските източни области,

постигнато между

Българския Комисар по еврейските въпроси, г. Александр Белев, от една страна, и германския пълномощник, капитан от защитните отряди (СС-Хауптщурмфюрер) Теодор Данекер, от друга страна.

1) След потвърждаването чрез Министерския съвет, от новите български земи Тракия и Македония ще се готвят 20.000 евреи—без разлика на възрастта и пола — за изселване.
Германският райх е готов, да приеме тези евреи в източните си области.

2) Изходните гари, числата и броя на влаковете се установяват както следва:

а) в Скопие . . . . 5.000 с 5 влакове
б) в Битоля . . . . 3.000 с 3 „
в) в Пирот . . . . . 2.000 с 2 „
г) в Г. Джумая . . . 3.000 с 3 „
д) в Дупница . . . . 3.000 с 3 „
е) в Радомир . . . . 4.000 с 4 „

Тъй като целостното настаняване на последните 12.000 евреи в лагери е възможно само до 15 април 1943 год., то германския пълномощен министър ще издейства, тия 12 влакове — колкото това ще бъде възможно по технически причини—да бъдат готови за заминаване във времето от края на м. март до 15 април 1943 год.
Средоточените в гр. Скопие и Битоля евреи ще се изселват тогава след 15 април 1943 год.

3) Българският комисар по еврейските въпроси, като орган на Министерството на Вътрешните работи и народното здраве поема спрямо германския райх гаранцията, че ще бъдат изпълнени следните основни условия:

а) Позволено е нареждането изключително на евреи в транспортите.

б) Живущи в смесени бракове евреи не се допускат.

в) В случай, че изселващите евреи не са още лишени от поданство, то това трябва да стане при напускането им българската територия.

г) Евреи с заразни болести не се допускат.

д) Евреите не могат да носят със себе си нито оръжия, отрови, нито девизи, благородни метали и пр.

4) За всеки транспорт ще се приготви един списък на лицата влизащи в транспорта, който списък трябва да съдържа името, презимената, дата и месторождението, последното местожителство и занаята на евреите, в три екземпляра.

Два екземпляра се предават на германския придружаващ транспорта, а един на Германския пълномощник в София.

Българското правителство дава на разположение нужните хранителни припаси за по 15 дена, считани от деня на тръгването на влака, както и нужното число водни бъчви.

5) Въпроса на охрана на транспортиге ще се реши още. Евентуално една германска охранителна команда ще приеме транспортите вече на изходната гара.

6) а) Размера на едно платимо от страна на България обезщетение, което ще се изчисли според изселващите се глави, ще се реши със специално споразумение. Своевременното прокарване на транспортите с това не ще се засяга.

б) Разноските по транспорта от изходната гара до местоназначението са в тяжест на България.

7) Българските държавни железници и германските държавни железници ще се споразумеят преко по разписанието на влаковете, както и даването на разположение транспортните средства.

8) В никой случай българското правителство няма да иска връщането на изселени евреи.

9) Настоящето споразумение ще се изготви в по два екземпляра на български и немски език, като всеки от тия екземпляри важи като оригинал.

ст. София, 22 февруари 1943 год.

Ал. Белев
Т. Данекер

№ 10. Съгласно решението на Министерския съвет изпълнението на споразумението бе възложено на Комисаря за Еврейските въпроси Ал. Белев и началниците и инспекторите при Комисарството за еврейските въпроси.

№ 11. Оригинали на този протокол се намира в Израел.

ПРОТОКОЛ

на Съвета при Комисарството за еврейските въпроси.

Заседание на 13 март 1943 година.

Докладва се въпроса за пренасяне кредит от гл. VI параграф 18 към гл. IV параграф 14 на сума 40.000.000 лева необходим и за изселването от пределите на страната на около 12.000 евреи, съгласно постигнатото споразумение между България и Германия.

Съветът при Комисарството за евр. въпроси като взе пред вид, че разрешения кредит... в размер на 15.000.000 лева не е достатъчен, тъй като ще бъдат изселени от пределите на страната около 12.000 евреи... при което изселване всички разноски по транспорта са в тежест на България... ще следва кредитът да бъде усилен с 40.000.000 лева... сумата се взима от фонда „Еврейски общини"...

РЕШИ:

Усилва се глава IV параграф 14. с 40.000.000 лева...

Членове на Съвета:

(подписи): Ал. Белев, Грънчаров и други три нечетливи подписи.

№ 12. В „Бурни години" (София, 1949 год.) Димо Казасов обяснява по следния начин предаването на македонските, тракийските и пиротските евреи на германците:

> „Поставено между натиска на Хитлера и съпротивата на народа, правителството тръгна по линията на най-слабото съпротивление: насочи удара си срещу евреите от окупираните земи, където политическото влияние на българския народ не се простираше".

Заслужава да се изтъкне, че Димо Казасов, който не е пестил с нападки против политическите си противници и е бил необикновено строг в преценката си за Царя, абсолютно никъде не дава и с най-малкия намек даже да се разбере, че „Борис III" – така той нарича Царя в книгата си – се е провинил против евреите, или пък подържал, или поощрявал антиеврейската политика на правителството Филов.

№ 13. **A. Leon Kubowitzki**, един от ръководителите на **World Jewish Congress**, издаде през 1948 год. книгата **„Unity in dispersion"**, В нея се изброяват голема част от постъпките, които конгреса предприе в полза на евреите от България през течение на последната война, Изтъква се, че застъпничеството на Министерството на Външните работи във Вашингтон чрез посланика Лауренс Щайнхард в Анкара и пред българския пълномощен м-р Г. Кюсеиванов в Берн, както и действията на Георги Димитров–Гемето – в Кайро в полза на българските евреи, така и подкрепата добита от държавите в Латинска Америка, благодарение намесата на сефарадските общини в тях, са били възможни и резултатни „и поради разумните съвети и съдействието дадено от българо-еврейския комитет в Ню-Иорк, ръководен от Жак Асеов, Зигмунд Ринтел и Витали Нахмиас".

№ 14. През 1945 год. Димитър Пешев бе изправен, както всички други народни представители от болшинството, пред Народния съд. Негов защитник **d'office** бе софийският адвокат Иосеф Яшаров, назначен като такъв от софийския адвокатски съвет. След умела и аргументирана защита, съдът наложи на Пешев, поради неговата самоотвержена борба в полза на евреите, минимално наказание. Той не излежа напълно наказанието си, защото след късо време бе помилван от българското правителство. Забравен и изоставен той днес живее в крайна мизерия.

№ 15. През 1937 год. Буко Пити има щастливата идея да издаде книгата „Българската общественост за расизъма и антисемитизъма". В нея, която „идваше да запълни една празднота, която отдавна се чувствува в България", 57 български учени, писатели, публицисти, артисти, художници и политически дейци, изхождащи от всички политически течения в страната, ясно и открито взеха становище и се обявиха против антисемитизъма и расистките теории на хитлеризъма. В нея се манифестира едномислието на българските интелектуалци върху една от най-важните проблеми на политическата действителност. Тоя труд на Буко Пити изигра съществена рол при защитната дейност на евреите в критичните години на нацисткия терор в България.

№ 16. Тежко болният регент Цветко Бобошевски покани повторно пишущия тия редове чрез д-р Сасон Алкалай, на 23 май 1946 год. в дома си за да му покаже черновата на писмото, което през май 1943 год. се подаде от групата Дамян Велчев на Царя. Той съобщи доста подробности около цялата акция: първата среща се състоя още на 22 май 1943 год. в дома на Дамян Велчев. Проектът за писмото биде съставено от Цветко Бобошевски. Поправките са нанесени от Димо Казасов и Никола Петков. По-голямата част от подписите са били събрани от Каракулаков и Димо Казасов. На края на срещата регента Бобошевски му предложи да се срещне с министра на войната Дамян Велчев, който би могъл да даде и допълнителни сведения. На 26 май 1946 г. той бе приет във Военното Министерство от Дамян Велчев, който му съобщи подробно всичко около акцията.

№ 17. Както Белев, така и почти целият ръководен персонал на Комисарството принадлежеха към крайно националистическата организация „Ратник". След като правителството Филов реши разтурването на всички младежки организации и създаването на организ. „Браник", ратниците се обявиха против решението на правителството и се оформиха като опозиционно течение' Ратниците подържаха напълно германската политика и се радваха на пълната подкрепа на нацистките представители в София.

№ 18. През 1943 год. Министър-председател на Унгария бе Миклош Калай. Той държа голяма политическа реч и подчерта, че до като той е министър-председател, евреите от Унгария не ще бъдат изпратени в германските провинции на Изтока. Тази негова реч направи силно впечатление и бе живо коментирана.

№ 19 И германците в София желаеха да установят подбудите и причините на благосклонното отношение на Царя спрямо евреите. В едно изложение под N. G. № 5351 от ноември 1942 г. четем следното: Кръстникът на княгинята Мария Луиза е бил Малинов, който беше женен за еврейка. Внучката на генерал Николаев, кръстникът на престолонаследника Симеон, е била тоже омъжена за евреин. Поведението на Двореца било повлияно от тия два факта.

СЪДЪРЖАНИЕ

стр.

Увод 5–6

ГЛАВА I 7–18

Принос към изясняване на историческата истина . .

ГЛАВА II 18–23

Подготовката . . . .

ГЛАВА III 23–37

Мартенската акция . . . .

ГЛАВА IV 37–44

Затишие между две бури . . . . . .

ГЛАВА V 44–58

Майските събития . . . .

ГЛАВА VI 58–62

Заключение . . . .

Документи и бележки 63–70